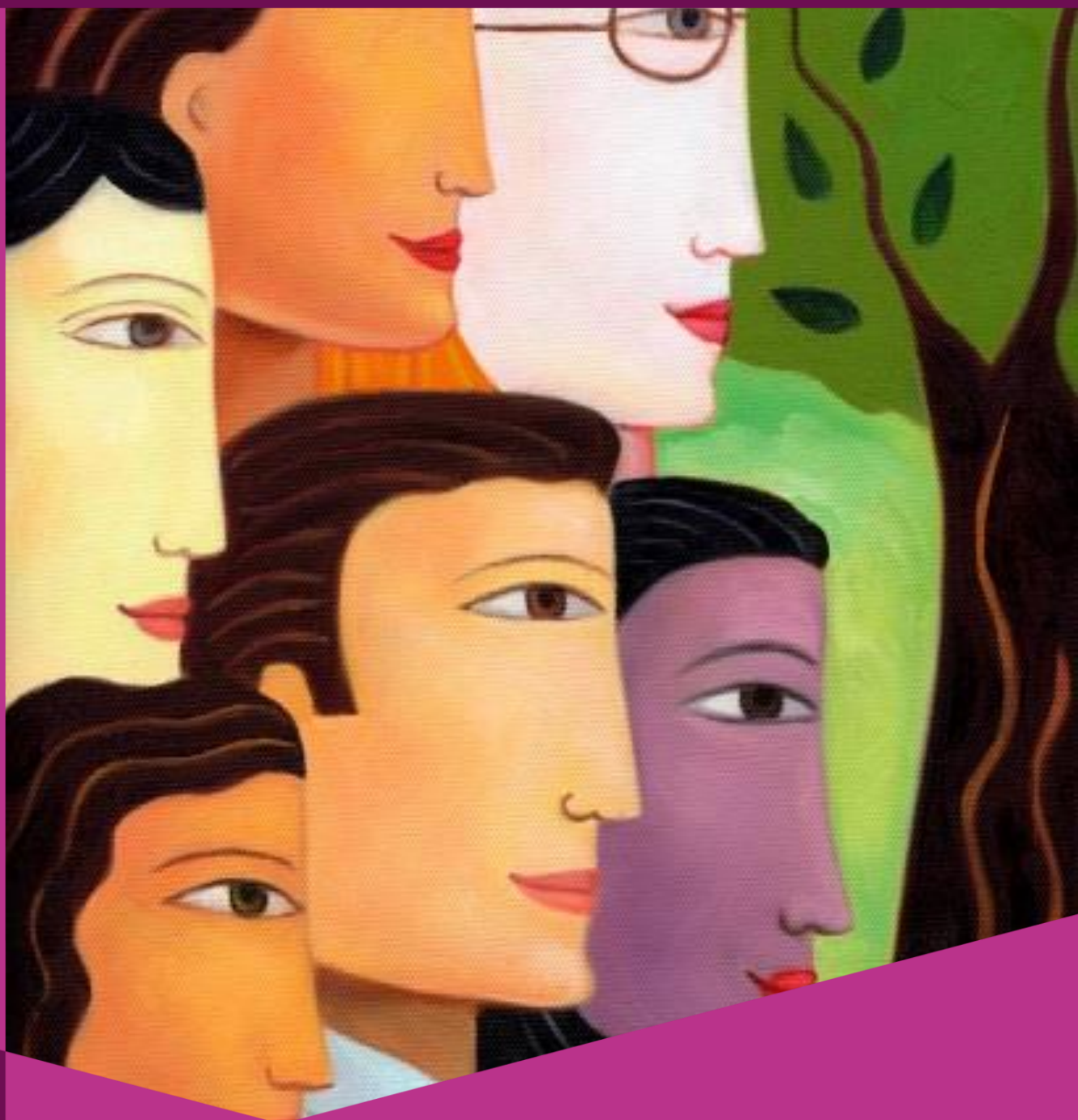

Effectiviteit interven- ties radicalisering

Evaluatie projecten SMN, IOT en CMO

Effectiviteit interventies radicalisering

Evaluatie projecten SMN, IOT en CMO

- EINDRAPPORT -

Auteurs

Annemieke Mack

Frank Kriek

Amsterdam, december 2017

Publicatienr. 16036

© 2018 Regioplan, in opdracht van het ministerie van SZW

Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Regioplan. Regioplan aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

Inhoudsopgave

1 Inleiding	1
1.1 Aanleiding en onderzoeksvragen	1
1.2 Uitvoering van het onderzoek	1
1.3 Leeswijzer	3
2 De interventies van SMN, IOT en CMO	5
2.1 Maatschappelijke context	5
2.2 Weerbaarheid en radicalisering	5
2.3 De interventies van SMN, IOT en CMO	6
2.4 De plannen vergeleken	9
3 Effectiviteit project SMN	11
3.1 De doelgroepen van SMN	11
3.2 Procesevaluatie	11
3.3 Effectevaluatie	13
4 Effectiviteit project CMO	20
4.1 De doelgroepen van CMO	20
4.2 Procesevaluatie	21
4.3 Effectevaluatie	23
5 Effectiviteit project IOT	31
5.1 De doelgroepen van IOT	31
5.2 Procesevaluatie	32
5.3 Effectevaluatie	34
6 Conclusie	41
6.1 Analyse plannen van aanpak	41
6.2 Selectie van sleutelpersonen	41
6.3 Uitvoering van de plannen	41
6.4 Kennis, attitude en gedrag	42
6.5 Borging	44
6.6 Versterken van de weerbaarheid	44
6.7 Terugkijkend	45
Bijlage 1 – Dataverzameling per organisatie	47
Bijlage 2 – Onderzoeksinstrumenten	50

Inleiding

1

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en onderzoeksvragen

De Nederlandse samenleving maakt zich grote zorgen over de groeiende actieve en passieve aanhang van jihadisme¹ onder moslimjongeren. Deze zorgen richten zich onder andere op de mogelijke dreiging die uitgaat van uitreizigers en terugkeerders. Daarnaast vergroten radicalisering² en extremisme de tegenstellingen en spanningen tussen bevolkingsgroepen, wat een negatieve invloed heeft op de veiligheid en het veiligheidsgevoel van de Nederlandse bevolking.³

Gezien het gevaar van radicalisering en extremisme heeft het ministerie van SZW in augustus 2014 het 'Actieprogramma integrale aanpak jihadisme' gelanceerd. Dit programma richt zich op 'op de bestrijding en verzwakking van de jihadistische beweging in Nederland en het tegengaan van radicalisering'.

Lokale gemeenschappen spelen een essentiële rol in het voorkomen en tegengaan van radicalisering. Daarom is het belangrijk om te investeren in betrokkenheid en weerbaarheid van deze gemeenschappen.

SMN (Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders), CMO (Contactorgaan Moslims en Overheid) en IOT (Inspraakorgaan Turken in Nederland) hebben in dit kader vanaf 2014 interventieprogramma's ontwikkeld. De programma's richten zich op het bespreekbaar maken van vervreemding en radicalisering en de gemeenschap inzicht en kennis te geven over het onderwerp. Waar mogelijk worden handvatten aangereikt om radicalisering binnen de eigen gemeenschappen tegen te gaan en te voorkomen.

Deze plannen zijn gehonoreerd door het ministerie van SZW en vallen binnen de integrale aanpak jihadisme (maatregel 21 en 28).

RegioPlan is gevraagd de effectiviteit van deze interventies in kaart te brengen. Het doel van het onderzoek is vast te stellen in welke mate en op welke wijze de interventies van SMN, CMO en IOT effect hebben op hun doelstellingen en daarmee het tegengaan van radicalisering.

De volgende onderzoeksvragen stonden centraal:

1. Wat zijn de effecten van de interventies die worden uitgevoerd door SMN, CMO en IOT?
2. Hoe kunnen de geleerde lessen uit de evaluatie worden gebruikt door andere organisaties?
3. Hoe kunnen activiteiten tijdens de uitvoering worden bijgestuurd naar aanleiding van tussentijdse evaluatie?
4. Hebben ouders behoefte aan internetweerbaarheid als onderdeel van de bredere voorlichtingsbijeenkomsten die SMN en CMO organiseren?

1.2 Uitvoering van het onderzoek

1.2.1 Methodologische uitgangspunten

Aan de hand van een plan-, proces- en effectevaluatie hebben we de plannen, de uitvoering en de effecten van de projecten geëvalueerd. Hierbij zijn twee uitgangspunten gehanteerd:

1. Theory of Change
2. Effectenladder

¹ Wij zijn ons ervan bewust dat de term jihadisme een bredere betekenis heeft dan islamitisch religieus extremisme. We hebben er echter voor gekozen de term jihadisme aan te houden.

² De AIVD verstaat onder radicalisering 'een proces waarbij er een groeiende bereidheid ontstaat om diep ingrijpende veranderingen in de samenleving na te streven, die een bedreiging kunnen vormen voor de democratische rechtsorde' (AIVD, 2014).

³ Voor zover bij de AIVD bekend zijn er op dit moment ongeveer 280 personen naar Syrië en Irak uitgereisd. Vrouwen vormen een derde van deze groep. Van de 280 personen zijn er 45 omgekomen en ongeveer 50 personen zijn teruggekeerd.

1. Theory of Change

De Theory of Change richt zich op de werkzame onderdelen die aan de interventie ten grondslag liggen⁴: waarom bepaalde interventies worden ingezet en wat de organisaties ermee willen bereiken. Door deze onderdelen te vertalen naar meetbare en/of observeerbare indicatoren en hierop tijdens de uitvoering van de interventies te reflecteren met de organisaties, is een collectief leerproces ontstaan. Conform de Theorie of Change-aanpak hebben we op regelmatige basis gesprekken gevoerd met de organisaties (zowel bilateraal als gezamenlijk). Tijdens deze gesprekken hebben wij onze tussentijdse resultaten teruggekoppeld. Hiermee zijn de organisaties in staat gesteld om aan de hand van die bevindingen eventueel hun plannen aan te passen. Dit bleek echter niet nodig te zijn.

2. Effectenladder

De effecten van de projecten zijn in acht stappen gemeten. Deze stappen zijn hieronder weergegeven, en gekoppeld aan de fase van de evaluatie.

Tabel 1.1 Effectenladder

Fase	Trede/stap	Effect
Planevaluatie	1: theoretische onderbouwing	Uit welke (bewezen) werkzame onderdelen bestaat de interventie?
Procesevaluatie	2: planmatige uitvoering	Is de interventie uitgevoerd conform de oorspronkelijke opzet?
Procesevaluatie	3: initieel bereik	Zijn de beoogde doelgroepen bereikt?
Procesevaluatie	4: participatie	Heeft de beoogde doelgroep volledig geparticipeerd (uitval)?
Effectevaluatie	5: gerapporteerde meerwaarde	Welke meerwaarde geeft de doelgroep zelf aan?
Effectevaluatie	6: kennis	Heeft de interventie geleid tot meer kennis bij de doelgroep?
Effectevaluatie	7: attitude	Heeft de interventie geleid tot een positieve houding bij de doelgroep en gedragsalternatieven aangereikt?
Effectevaluatie	8: gedrag	Heeft de doelgroep daadwerkelijk het beoogde gedrag in praktijk gebracht?

Deze effectenladder is tevens leidend geweest bij de ontwikkeling van de onderzoeksinstrumenten die we hebben gebruikt.

1.2.2 Onderzoeksactiviteiten

De gehanteerde uitgangspunten hebben geresulteerd in de volgende activiteiten:

- Het bijwonen van de startbijeenkomsten van CMO en SMN waar de plannen van deze organisaties zijn gepresenteerd. Wij hebben deze bijgewoond om kennis te nemen van de plannen en om deze plannen vervolgens te toetsen aan de theoretische concepten van radicalisering en weerbaarheid. IOT heeft geen centrale startbijeenkomst georganiseerd, maar is direct met de training begonnen.
- Daarnaast waren wij bij meerdere trainingen, debatten en (voorlichtings)bijeenkomsten aanwezig van de drie organisaties. Hierbij is bekeken welke thema's aan bod zijn gekomen, hoe de trainer de informatie heeft overgebracht, tot welke discussiepunten dit heeft geleid en hoe deze discussies zijn verlopen. Na afloop van de bijeenkomsten is een aantal deelnemers bevraagd. Met hen is besproken hoe zij de bijeenkomsten beoordelen en hoe ze van plan zijn de kennis van de bijeenkomst toe te passen in hun dagelijkse leven.
- Onder de getrainden (sleutelpersonen, imams en moskeebestuurders) is een (digitale) vragenlijst uitgezet om een beeld te krijgen van hun ervaringen met de training die zij ontvangen hebben, en over hun ideeën met betrekking tot de bijeenkomst die zij van plan zijn te organiseren (indien van toepassing).

⁴ J. Omlo, M. Bool en P. Rensen (red.) (2013). *Weten wat werkt. Passend evaluatieonderzoek in het sociale domein*. Amsterdam: Uitgeverij SWP, pp. 145-164.

- Ook is er per organisatie een aantal getrainden bevraagd.
In deze interviews zijn wij dieper ingegaan op de ervaringen met de training en met de bijeenkomsten die zij hebben georganiseerd. Ook is besproken hoe zij na het project van plan zijn actief te blijven op het thema (borging).
- Om in beeld te krijgen hoe SMN en IOT van plan zijn om samen met de getrainden de effecten van de projecten te borgen, hebben wij de slotbijeenkomst van SMN en IOT bijgewoond. CMO heeft geen slotbijeenkomst georganiseerd.

In bijlage 1 is een gedetailleerd overzicht opgenomen van de dataverzameling per organisatie.

Omdat diverse bijeenkomsten zijn gehouden in het Arabisch, Marokkaans en Turks hebben we samengewerkt met native speakers van Radar.

1.3 Leeswijzer

In de inleiding worden de aanleiding van het onderzoek en de onderzoeksvragen behandeld. Ook gaan we in op de uitvoering van het onderzoek.

In het tweede hoofdstuk beschrijven we beknopt de projectplannen van SMN, IOT en CMO en besteden we kort aandacht aan de maatschappelijke context waarin de projecten hebben plaatsgevonden. Ook bespreken we onze definities van 'weerbaarheid' en 'radicalisering'.

In het derde, vierde en vijfde hoofdstuk bespreken we de resultaten van de projecten van SMN, CMO en IOT. We behandelen hierbij de doelgroepen van de projecten en vervolgens de procesevaluatie van de projecten. Hierbij kijken we naar de uitvoering, het bereik en de participatie van de doelgroepen. Ten slotte beschrijven we de effecten van de interventies, de gerapporteerde meerwaarde volgens de organisaties zelf en vervolgens de kennisontwikkeling, attitudeveranderingen en gedragsveranderingen van de doelgroep(en).

In het zesde hoofdstuk beschrijven we de conclusies van de projecten van SMN, CMO en IOT. We gaan hierbij in op de selectie en het takenpakket van de sleutelpersonen en trainers van de projecten. Ook beschrijven we de uitvoering van de plannen. Vervolgens gaan we in op de effecten van de projecten op de niveaus van kennis, attitude en gedrag. Ook behandelen we de uitdagingen en mogelijkheden wat betreft de borging van de resultaten van de projecten. We eindigen onze conclusies met een omschrijving van de effecten van de projecten op de weerbaarheid van de gemeenschap.

De interventies van SMS, IOT en CMO

2

2 De interventies van SMN, IOT en CMO

In dit hoofdstuk beschrijven we beknopt de projectplannen van SMN, IOT en CMO op basis waarvan de interventies zijn uitgevoerd. Alvorens in te gaan op de plannen besteden we kort aandacht aan de maatschappelijke context die mede bepalend is geweest voor de wijze waarop de interventies zijn uitgevoerd (paragraaf 2.1). In de tweede paragraaf presenteren we definities van wat wij verstaan onder de termen 'weerbaarheid' en 'radicalisering'. In paragraaf 2.3 beschrijven we de plannen van achtereenvolgens SMN, IOT en CMO.

2.1 Maatschappelijke context

De interventies van SMN, IOT en CMO zijn erop gericht hun achterbannen weerbaarder te maken, onder andere door signalen van radicalisering eerder te herkennen en daar ook op een goede wijze mee om te gaan. Met dat doel hebben SMN, CMO en IOT plannen ontwikkeld en die plannen de afgelopen anderhalf jaar uitgevoerd. Dat is niet altijd een makkelijke opgave gebleken, niet in de laatste plaats omdat het onderwerp 'radicalisering' een gevoelig onderwerp is, maar ook omdat de sociaal-maatschappelijke context waarbinnen de interventies zijn uitgevoerd zich als complex kan laten omschrijven.

Complex in meerdere opzichten

Voor alle drie organisaties speelt op de achtergrond mee dat het thema 'radicalisering' bij (delen van) de achterban geen gemakkelijk bespreekbaar onderwerp is, en in zekere zin nog taboe is; taboe in de zin dat niet iedereen zich geroepen voelt zich uit te spreken over het thema (vanzelfsprekend ben je tegen, waarom moet dat zo expliciet gezegd worden?) en taboe in de zin dat erkennen dat radicalisering aanwezig is in de eigen gemeenschap bedreigend overkomt en het probleem erg dichtbij brengt. Ook is er soms sprake van een zekere moeheid om weer een controversieel onderwerp bespreekbaar te moeten maken.

Die laatste factor speelt ook op een andere wijze een rol. De drie organisaties hebben zich, door zich te committeren aan dit onderwerp en een door de rijksoverheid gefinancierd project uit te voeren, in zekere zin kwetsbaar opgesteld door het risico te nemen door een deel van hun achterban als verlengstuk van de overheid te worden beschouwd.

Ten slotte speelt ook mee dat in de periode waarin de interventies zijn uitgevoerd, met name in Turkije een aantal politiek-maatschappelijke ontwikkelingen heeft plaatsgevonden die de verhoudingen binnen de Turks-Nederlandse gemeenschappen in Nederland 'op scherp' hebben gezet. Daardoor bleek het niet altijd even makkelijk om een thema als radicalisering bespreekbaar te maken.

2.2 Weerbaarheid en radicalisering

In deze paragraaf besteden we aandacht aan twee centrale begrippen in de plannen van de organisaties: weerbaarheid en radicalisering.

2.2.1 Weerbaarheid

Het doel van de interventies is om de gemeenschap weerbaarder te maken, zodat zij beter toegerust zijn om radicalisering te herkennen, bespreekbaar te maken en het gesprek/contact aan te gaan met de jongeren ter voorkoming van (verdere) radicalisering. In dit onderzoek hanteren we de volgende definitie van weerbaarheid: 'de mate waarin burgers extremistische invloeden aan de hand van cognitieve, affectieve en gedragsmatige indicatoren weerstaan en/of zich daartegen verzetten.'⁵ Het gaat bij weerbaarheid in de context van radicalisering dus vooral om het vermogen op cognitief, affectief en gedragsmatig niveau tegenstand te bieden aan overredende boodschappen van radicale of extremistische individuen of groepen.

De organisaties willen de weerbaarheid versterken door voorlichting te geven aan ouders en moskeebezoekers (kennisbevordering) en training te verzorgen voor sleutelfiguren (kennisbevordering en handvatten aanbieden voor gedrag). De interventies richten zich met name op de intermediaire doelgroep

⁵ Feddes, Mann en Doosje (2015).

(ouders, sleutelfiguren, moskeebestuurders en imams), maar enkele bijeenkomsten richtten zich ook op directe doelgroep (de kwetsbare jongeren). De bedoeling is dat uiteindelijk de directe doelgroep bereikt wordt door de intermediaire doelgroep.

2.2.2 Radicalisering

De kennisoverdracht richt zich onder andere op de definitie van radicalisering, de voedingsbodem voor en de verschillende stadia en vormen van radicalisering. Hieronder wordt de theorie over radicalisering besproken die we terugzien in de plannen van de organisaties, en die wordt behandeld in de voorlichtingsbijeenkomsten en trainingen.

Definitie radicalisering

De drie organisaties hanteren de volgende definitie van radicalisering: 'een proces waarbij er een groeiende bereidheid ontstaat om diep ingrijpende veranderingen in de samenleving na te streven, die een bedreiging kunnen vormen voor de democratische rechtsorde' (AIVD, 2014).

Voedingsbodem radicalisering

De achtergronden van radicalisering en de triggerfactoren zijn zeer divers en verschillen per individu. Radicalisering kan het beste worden opgevat als een caleidoscoop van factoren met oneindig veel combinaties. Er zijn wel enkele fundamentele factoren die vaak terugkomen bij geradicaliseerde individuen:⁶

- 1) individuele sociaal-psychologische factoren;
- 2) sociale factoren;
- 3) politieke factoren;
- 4) ideologische en religieuze dimensies;
- 5) de rol van cultuur en identiteit;
- 6) trauma en andere triggermechanismen;
- 7) groepsdynamiek;
- 8) actieve recrutering;
- 9) rol van sociale media.

Stadia van radicalisering

Er zijn verschillende stadia van radicalisering te onderscheiden. In de literatuur worden er meestal vier omschreven. Het eerste stadium bevat jongeren die vatbaar zijn voor een radicaal gedachtegoed, het tweede stadium de sympathisanten hiervan. In het derde stadium bevinden zich de actievere aanhangers, en het vierde stadium is het extreme eindpunt van het proces waarbij de jongeren deel uitmaken van een extremistische of terroristische organisatie. Er kan sprake zijn van een heel snel verlopend proces, maar dit is niet vaak het geval.

2.3 De interventies van SMN, IOT en CMO

De uitgangspunten van de interventies van zowel SMN en CMO alsook IOT kunnen als volgt omschreven worden:

- a. De interventies hebben als algemeen doel om de *weerbaarheid van de gemeenschap* te versterken.
- b. De interventies richten zich op de *intermediaire doelgroep* (ouders, sleutelpersonen, moskeebestuurders, imams, moskeebezoekers) en niet op de directe doelgroep (de kwetsbare jongeren).
- c. Er wordt hierbij gebruikgemaakt van drie instrumenten, namelijk:
 - *voorlichtingsbijeenkomsten voor ouders en moskeebezoekers;*
 - *trainingen voor sleutelpersonen, imams en moskeebestuurders;*
 - *netwerkbijeenkomsten.*

⁶ Magnus Ranstorp and Peder Hyllengren (2013). *The prevention of radicalisation* (Swedish Defence University 2013).

Hieronder wordt specifiek ingegaan op de organisaties en hun interventies.

2.3.1 Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders (SMN)

SMN is vanaf 2005 bezig met het onderwerp radicalisering. In 2014 werd de Hulplijn Radicalisering gelanceerd, waar ouders terecht kunnen met vragen en onzekerheden. Daarnaast begeleidt en ondersteunt SMN achterblijvers van Syriëgangers via het 'Platform Achterblijvers'. In november 2015 is hun project 'Weerbaarheid tegen jihadistische radicalisering' van start gegaan.

SMN hanteert twee hoofddoelen voor het project:

- Het versterken van de weerbaarheid tegen jihadistische radicalisering onder Marokkaanse Nederlanders vanuit het perspectief van de democratische rechtsstaat.
- Het terugdringen van de aantrekkingskracht van jihadistische propaganda onder Marokkaanse Nederlanders, met name jongeren.

Met andere woorden: binnen de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap het vraagstuk uit de taboesfeer halen, bespreekbaar maken en bewustwording realiseren.

Het project van SMN bestaat uit meerdere onderdelen:

- Landelijk Netwerk 'Eigen kracht bij aanpak van radicalisering'
Met dit netwerk (bestaande uit imams, moskeebestuurders, zelforganisaties, professionals en sleutelpersonen) wil SMN onder andere kennis en ervaringen met betrekking tot radicalisering delen, een landelijk netwerk van initiatieven tegen radicalisering uit eigen gemeenschap vormen, en zichtbaar zijn als gemeenschap die haar eigen verantwoordelijkheid neemt.
- Training 'Omgaan met radicalisering' voor sleutelpersonen
Met deze training wil SMN kaderleden equiperen met kennis, inzichten en vaardigheden om het onderwerp radicalisering bespreekbaar te maken en te kunnen doorverwijzen naar informele en formele hulpinstanties. De sleutelpersonen worden in de training opgeleid tot 'praktijkdeskundigen'.
- Voorlichtingsbijeenkomsten voor ouders
SMN hanteert een aantal doelen voor deze voorlichtingsbijeenkomsten:
 - Het bespreekbaar maken van en het vergroten van de bewustwording over de betekenis, de inhoud en de gevaren van radicalisering en jihadisme alsmede het versterken van de weerbaarheid daartegen.
 - Het empoweren van ouders om hun rol als opvoeder beter te vervullen en waar nodig formele hulp in te schakelen bij signalen van radicalisering.
 - Het aanreiken aan ouders van informele hulpbronnen uit eigen kring via de Hulplijn van het SMN, de inzet van vertrouwenspersoon en andere hulpmogelijkheden op lokaal niveau.
 - Het bieden van een overzicht van het formele lokale aanbod voor hulp, advies en ondersteuning.
- Handreiking
De ervaringen en de kennis van het gehele project zijn gebundeld in een handreiking.

2.3.2 Inspraakorgaan Turken in Nederland (IOT)

IOT is een samenwerkingsverband van verschillende Turkse lidorganisaties in Nederland. Zij zijn in 2016 van start gegaan met hun project 'Samenleven in tijden van extremisme'. Het doel van het project is het bevorderen van de weerbaarheid tegen het optreden van extremisten en de gevolgen daarvan. Dit willen zij bereiken door:

- Bewustwording te creëren met betrekking tot de gevaren die de stabiliteit en de veiligheid van onze samenleving bedreigen.
- Meer duidelijkheid bieden over het handelingsperspectief en het formuleren van tegengeluiden. Met name ondersteuning bieden aan ouders die kampen met opvoedingsverlegenheid als gevolg van maatschappelijke en religieuze vragen die kinderen hun stellen. Maar ook ondersteuning aan organisaties die zich willen wapenen tegen de bedreigingen van het extremisme en goede relaties met andere bevolkingsgroepen in stand willen houden.

Het project bestaat uit de volgende onderdelen:

- **Train de trainer-programma**
Het doel van deze training was de kaderleden informatie te verschaffen over hoe radicaliseringsprocessen kunnen worden herkend, hoe daaraan tegenwicht kan worden geboden en hoe men bij opvoedingsverlegenheid ondersteuning kan verkrijgen. Doel van de trainingen was eveneens om kaderleden te wapenen tegen islamofobie.
- **Gespreks- en voorlichtingsbijeenkomsten**
De kaderleden organiseren in samenwerking met Turkse organisaties bijeenkomsten. IOT hanteert hierbij het uitgangspunt dat lokale organisaties zelf invulling geven aan het programma van de voorlichtingsbijeenkomsten, afhankelijk van de vragen en behoeftes van de doelgroep.
- **Slotbijeenkomst**
In deze bijeenkomst zijn de getrainde kaderleden samengekomen om ervaringen uit te wisselen over de georganiseerde voorlichtingsbijeenkomsten.
- **Handreiking**
Hierin zijn de ervaringen en de inzichten van het project beschreven.

2.3.3 Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO)

CMO is een samenwerkingsverband van ongeveer 380 moskeeën en 10 moskeekoepels. Sinds 2016 zijn zij bezig met het project 'Tegengeluid & Perspectief'. Met dit project hebben zij als doel:

- een religieus en maatschappelijke tegengeluid bieden om vervreemding en radicalisering onder moslimjongeren te voorkomen;
- moskeebestuurders, imams en de islamitisch-Nederlandse gemeenschap in bredere zin (met name ouders en jongeren) toerusten, zodat zij weerbaarder worden tegen ronselaars, opruiende predikers en haatzaaiers.

Het project van CMO is als volgt opgezet:

- **Een kick-offbijeenkomst**
In deze bijeenkomst is het project gepresenteerd. Het doel hierbij was om aan de buitenwereld (waaronder haatzaaiers en ronselaars) te laten zien dat CMO zich inzet voor het onderwerp radicalisering.
- **Regionale en lokale debatten**
CMO specificeert de doelen van de debatten als volgt:
 - Jongeren emanciperen door ze een podium te geven om hun eigen geluid te laten horen.
 - Een uitlaatklep voor de jongeren creëren om zich te uiten over actuele ontwikkelingen.
 - Erachter gekomen wat er speelt onder jongeren/in de islamitisch-Nederlandse gemeenschap. Deze informatie is vervolgens meegenomen in de voorlichting voor moskeebezoekers en in de training voor imams en moskeebestuurders.
- **Een train-de-trainersessie**
Deze training was bedoeld als een pilot, om input en feedback te verzamelen voor de trainingen voor imams en moskeebestuurders.
- **Voorlichtingsbijeenkomsten voor moskeebezoekers en training voor moskeebestuurders en imams**
De doelen voor beide onderdelen zijn als volgt omschreven. Bij moskeebezoekers (ouders en jongeren), imams en moskeebestuurders is er:
 - Helderheid ontstaan over begrippen als jihadisme, gewelddadig extremisme, radicalisering en processen van radicalisering, ook vanuit een theologisch perspectief.
 - Inzicht ontstaan in factoren die bijdragen aan een voedingsbodem voor radicalisering.
 - Meer kennis ontstaan over mogelijke (effectieve) handelingsperspectieven.
 - Kennis ontstaan over (het beleid en functioneren van) de overheidsinstanties en maatschappelijke organisaties waarop zij een beroep kunnen doen wanneer er in de directe omgeving sprake is van radicalisering of ronselen.
 - Weerbaarheid ontstaan tegen processen van radicalisering.
- **Eigen evaluatie.**

2.4 De plannen vergeleken

Alle drie organisaties richten zich primair op intermediaire doelgroepen waarbij SMN en IOT zich met name richt op (seculiere) sleutelpersonen uit de lokale gemeenschappen en CMO zich meer richten op moskeebestuurders en imams. CMO onderscheidt zich ook door nadrukkelijk te stellen dat zij met hun bijeenkomsten 'jongeren een plek willen geven waar zij zich kunnen uiten over het thema radicalisering'.

Bij alle drie organisaties is het vergroten van de weerbaarheid van de gemeenschappen het doel. Dat doen zij door voorlichting te geven over wat radicalisering inhoudt, hoe radicalisering bespreekbaar gemaakt kan worden, herkend kan worden en wat je kunt doen als je signalen van radicalisering opvangt.

Het doel 'de weerbaarheid van de gemeenschap vergroten' is een pretentieus doel waarvan de realisatie veel (kleine) stappen vergt en dat tijd nodig heeft. Uit de plannen van de drie organisaties blijkt dat zij zich dat realiseren en dat met deze plannen slechts een eerste stap gezet wordt. Borging van resultaten is wenselijk en noodzakelijk. Daarin wordt voorzien door de resultaten van deze projecten te vatten in zogenaamde handreikingen. De vraag is of dat voldoende is om ervoor te zorgen dat het thema radicalisering ook de komende jaren voldoende aandacht krijgt in de gemeenschappen.

Effectiviteit project SMN

3

3 Effectiviteit project SMN

In dit hoofdstuk beschrijven we de resultaten van het project van SMN ‘Weerbaarheid tegen jihadistische radicalisering’. In paragraaf 3.2 beschrijven we hoe het project verlopen is; de procesevaluatie van het project, waarbij we kijken naar de uitvoering (is het project volgens plan uitgevoerd?), het bereik en de participatie van de doelgroepen (zijn de juiste doelgroepen in voldoende mate bereikt en hebben ze ook in voldoende mate geparticipeerd?). In paragraaf 3.3 besteden we aandacht aan de effecten van de interventies: de gerapporteerde meerwaarde volgens SMN zelf en vervolgens de kennisontwikkeling, attitudeveranderingen en gedragsveranderingen van de doelgroep(en). Maar we starten in paragraaf 3.1 met een omschrijving van de doelgroep(en) van het project van SMN.

3.1 De doelgroepen van SMN

Marokkaanse Nederlanders vormen de meerderheid van de uitreizigers naar Syrië. Geschat wordt dat van de 280 uitreizigers 70 tot 80 procent een Marokkaanse achtergrond heeft. Hierdoor kennen veel leden van de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap iemand die is afgereisd of iemand waar zorgen om bestaan. Bij een deel van de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap is daardoor het besef ontstaan dat er vanuit de eigen gemeenschap actie moet worden ondernomen, er zijn de laatste jaren steeds meer initiatieven genomen om radicalisering tegen te gaan.⁷

Marokkaanse ouders

Een belangrijk deel van het project van SMN richt zich op voorlichting aan ouders. Marokkaanse ouders praten over het algemeen niet graag in het openbaar over het onderwerp en hun zorgen over hun kinderen, aldus SMN. Dit heeft toch nog steeds te maken met angst voor stigmatisering en schaamte voor de omgeving. Sommige ouders hebben het idee dat ze zichzelf en de islam ten onrechte moeten verdedigen tegen religieuze radicalen die in naam van hun geloof daden plegen waar zij niet achter staan. Sommige ouders zijn van mening dat er in de Nederlandse samenleving en in de media een verkeerd beeld wordt geschetst van de islam. Daarnaast vinden sommige ouders dat er niet alleen over radicalisering gesproken moet worden, maar dat het ook belangrijk is om het over discriminatie (op de arbeidsmarkt) en uitsluiting te hebben. Men maakt zich zorgen over de plek van de kinderen in de Nederlandse samenleving. Ook is er bij menig ouder sprake van pedagogische onmacht met betrekking tot het opvoeden van hun kinderen, niet alleen als het om thema's als 'radicalisering' gaat. Wat betreft religieuze zingeving en identiteitsontwikkeling zijn de ouders niet altijd in staat om hun kinderen te begeleiden. Dit is de uitgangssituatie waar het project mee te maken heeft, aldus SMN.

Marokkaanse sleutelpersonen

De sleutelpersonen in het project van SMN zijn afkomstig uit achttien lokale gemeenten en spelen een belangrijke rol in de discussies in de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap. Ze zijn actief bij verschillende organisaties en stichtingen: 35 procent van de sleutelpersonen is afkomstig uit algemene organisaties, zestien procent uit een vrouwen netwerk, 23 procent bereikt met name jongeren en 25 procent is afkomstig uit de moskeewereld. Hieruit blijkt dat de sleutelpersonen die betrokken zijn bij het project van SMN diverse achtergronden hebben en verschillende doelgroepen bereiken.

3.2 Procesevaluatie

In deze paragraaf beschrijven we of de activiteiten die zijn gepland ook daadwerkelijk conform de plannen zijn uitgevoerd (stap 2 van de effectenladder planmatige uitvoering), of de doelgroepen in voldoende mate zijn bereikt (stap 3: initieel bereik) en of de doelgroepen ook daadwerkelijk voldoende hebben geparticipeerd (stap 4: participatie).

⁷ Zie ook Ewoud Butter, Habib el Kaddouri (2016). *Initiatieven van Marokkaanse Nederlanders tegen radicalisering, een Quickscan*. Utrecht: SMN.

De uitvoering van het project van SMN omvatte uit drie onderdelen:

Onderdeel 1, het Landelijk Netwerk

Het vormen van dit netwerk bestond uit een voortraject (expertmeeting en klankbordgroep), twee netwerkconferenties (een start- en slotconferentie) en een online platform.

Voortraject

Bij de expertmeeting waren zeventien personen aanwezig (waaronder betrokkenen bij SMN, ervaringsdeskundigen en onderzoekers). Tijdens deze bijeenkomst is door deskundigen gereflecteerd op de quickscan die in opdracht van SMN is uitgevoerd. Het doel van deze scan was het in beeld brengen van reeds bestaande initiatieven tegen radicalisering door de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap, zodat voor dit project geleerd kon worden van de ervaringen. Tijdens de expertmeeting zijn verschillende visies en invalshoeken van het thema radicalisering besproken.

De klankbordgroep bestond en bestaat uit acht leden en is opgericht om SMN gedurende en na het project te adviseren. Volgens de plannen van SMN zou deze groep vier keer samen komen. Tot medio juni 2017 zijn er drie bijeenkomsten geweest. In de eerste bijeenkomst is de leden gevraagd te reageren op het concept van het programma van de startconferentie en zijn ideeën gedeeld over een online platform. Tijdens de tweede bijeenkomst is feedback gedeeld op de concepthandreiking (opgesteld door Ewoud Butter in opdracht van SMN). In de derde bijeenkomst van de klankbordgroep is besproken hoe de kennis en de expertise van het project geborgd kunnen worden.

Netwerkconferenties

Het project van SMN is begonnen met een startconferentie waar de plannen zijn gepresenteerd. Er waren ongeveer 120 deelnemers aanwezig. Tijdens deze bijeenkomst hebben gastsprekers gesproken over verschillende thema's rondom radicalisering (zoals de aanpak van radicalisering door de overheid en radicalisering bekeken vanuit een pedagogisch perspectief) waarbij er sprake was van een levendige discussie met het publiek. Daarnaast zijn er workshops georganiseerd (onder andere over de invloed van sociale media en de juridische aanpak van radicalisering) waarbij er veel interactie was met de deelnemers.

Het project is afgesloten met een slotconferentie, waar ongeveer 100 deelnemers aanwezig waren. Tijdens de slotconferentie is de handreiking 'In gesprek met ouders over radicalisering' overhandigd aan het ministerie van SZW en zijn de resultaten van het project gepresenteerd. Ook waren er panelgesprekken met een aantal sleutelpersonen over de ervaringen en was er veel ruimte voor discussie en interactie met de aanwezigen.

Online platform

In de plannen van SMN is te lezen dat er tijdens het project een online platform opgezet zou worden om sleutelpersonen, zelforganisaties en andere geïnteresseerden met elkaar te verbinden. Dit platform bleek echter financieel niet realiseerbaar te zijn. Wel is er de website www.weerbaarheid.smn.nl opgericht waar informatie over het project en kennis over radicalisering worden gedeeld alsmede tools om weerbaarheid tegen radicalisering te vergroten zijn gepresenteerd. Daarnaast zal er met enige regelmaat een nieuwsbrief naar het netwerk worden verstuurd.

Door middel van deze activiteiten is er uiteindelijk een netwerk opgebouwd van ongeveer 230 sleutelpersonen en initiatiefnemers met diverse achtergronden: afkomstig vanuit moskeeën, zelforganisaties, jongerenorganisaties, vrouwenorganisaties en zelfstandige professionals werkzaam in het sociaal domein en in het onderwijs.

Onderdeel 2: Training sleutelpersonen

Er hebben 99 sleutelpersonen deelgenomen aan de eerste training, waarvan 87 sleutelpersonen ook hebben deelgenomen aan de tweede training. Van deze sleutelpersonen is ongeveer een derde vrouw. Zij zijn geselecteerd op basis van een specifiek profiel (zoals: motivatie, affiniteit met het onderwerp, beschikken over een netwerk en een achterban). De training bestond uit twee afzonderlijke trainingen:

een algemene inleidende training, en een verdiepende training. In de eerste training is een algemeen beeld van radicalisering geschetst (de voedingsbodem, proces van radicalisering). De tweede training bood verdieping van de rol van de sleutelpersonen, onder andere aan de hand van praktijkvoorbeelden. Er zijn in totaal twaalf trainingen gegeven, verspreid over het land. De sleutelpersonen participeerden tijdens de training actief, deelden persoonlijke ervaringen en waren gemotiveerd en betrokken, aldus SMN.

Onderdeel 3: Voorlichtingsbijeenkomsten voor ouders

Er zijn verspreid over het land in achttien gemeenten in totaal 30 voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd, voor zowel moeders als vaders.

Beoogd was om meer dan 1.100 ouders te bereiken. Uiteindelijk zijn 1.460 ouders bereikt. Gemiddeld waren er 30 ouders per bijeenkomst aanwezig, maar bij sommige bijeenkomsten waren er meer dan 60 ouders. De meerderheid van deze ouders is volgens de sleutelpersonen laagopgeleid, en niet goed genoeg geschoold om de Koran te lezen en te begrijpen. Deze ouders missen daardoor een theologische basis. Ze zijn aangewezen op wat ze op tv zien en op internet lezen, en dat maakt ze kwetsbaar, aldus de sleutelpersonen die we gesproken hebben. Omdat deze groep doorgaans niet de krant leest noch het internet raadpleegt, moet deze groep via andere kanalen bereikt worden (met name via de moskee of persoonlijk uitgenodigd).

De ouders hebben tijdens de bijeenkomsten actief deelgenomen. Gezien de grote opkomst was er veel belangstelling voor het thema, was er veel behoefte aan informatie en werden er veel vragen gesteld. In de discussie kwamen onderwerpen ter sprake zoals: zorgen over uitsluiting/discriminatie die zij en hun kinderen ervaren, afstand tussen kinderen en ouders, het idee grip te verliezen op de kinderen, behoefte aan handvatten om radicalisering te herkennen en om in gesprek te gaan met hun kinderen, eigen verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheid van anderen (zoals de school en de moskee) bij preventie.

Gezien deze uitvoering kunnen wij concluderen dat SMN het project tijdig en over het algemeen conform de eigen plannen heeft uitgevoerd.

3.3 Effectevaluatie

In deze paragraaf beschrijven we de resultaten annex effecten van de interventies van SMN. We starten deze beschrijving door aan te geven wat SMN zelf aan effecten heeft waargenomen (paragraaf 3.3.1) om in de navolgende paragrafen een beschrijving te geven van wat wij als onderzoekers aan resultaten en effecten hebben waargenomen. Dat doen we door achtereenvolgens resultaten en effecten te beschrijven met betrekking tot kennis, attitude en gedrag. Ten slotte besteden we aandacht aan de borging van resultaten.

3.3.1 Zelfgerapporteerde meerwaarde

In deze paragraaf beschrijven we de resultaten van het project zoals SMN deze heeft geformuleerd in hun eigen eindevaluatie.

SMN benoemt de volgende meerwaarde van hun project:

- **Netwerk**
Er is een landelijk netwerk van sleutelpersonen gerealiseerd dat zich bezig gaat houden met de preventie van radicalisering onder Marokkaanse jongeren in Nederland.
- **Training sleutelpersonen**
SMN stelt dat de sleutelpersonen veel waardering voor de trainingen hebben: er is gesystematiseerd kennis over radicalisering opgedaan, waarbij radicalisering in perspectief is gezet door onder andere vormen van radicalisering expliciet te benoemen. De sleutelpersonen zijn met elkaar in discussie gegaan tijdens de training, met name ook over de observatie dat radicalisering verbonden is aan bredere maatschappelijke verschijnselen als discriminatie en uitsluiting. De training heeft in de praktijk gefunctioneerd als een empowermentbijeenkomst voor de sleutelpersonen (als gevolg van de training voelen zij zich meer handelingsbekwaam).

- Voorlichtingsbijeenkomsten ouders

Gezien de hoge opkomst was er veel interesse voor dit onderwerp bij ouders, aldus de eindevaluatie van SMN. De bijeenkomsten waren gericht op het doorbreken van het taboe rondom radicalisering en hadden tot doel radicalisering in breder perspectief te plaatsen en handelingsperspectieven te bieden. SMN zegt dat de bijeenkomsten in dat opzicht geslaagd zijn en onder andere hebben bijgedragen aan het bespreekbaar maken van radicalisering, het doorbreken van het taboe, het bieden van een uitlaatklep aan ouders en het delen van praktische tips.

Uit de eindevaluatie van SMN blijkt dat ouders hebben aangegeven dat hun kennis met betrekking tot radicalisering is vergroot en dat zij beter weten waar ze met vragen terecht kunnen. Er bleek daarnaast, aldus SMN, duidelijk behoefte te zijn aan herhaling en verdieping bij ouders, met name op gebied van sociale media/internetveerbaarheid, herkennen van signalen, handelingsvaardigheden over wat te doen met deze signalen en hoe het gesprek aan te gaan met hun kinderen.

3.3.2 Kennis

De interventies van SMN hebben mede tot doel kennis over te dragen, op de sleutelpersonen en via de voorlichtingsbijeenkomsten op de ouders. We beschrijven in deze paragraaf achtereenvolgens de kennis die sleutelpersonen hebben opgedaan in hun training, de invulling van hun rol als sleutelpersoon, de tactiek van kennisoverdracht die de sleutelpersonen hebben gehanteerd bij de voorlichtingsbijeenkomsten die zij georganiseerd hebben, de belangrijkste thema's die in de bijeenkomsten zijn besproken en ten slotte de thema's waarop de discussie (na de voorlichting) zich concentreerde tijdens de bijeenkomsten voor ouders.

Kennis sleutelpersonen opgedaan bij de training

Uit de gesprekken met de sleutelpersonen blijkt dat zij tijdens de training de meeste kennis hebben opgedaan met betrekking tot de volgende onderwerpen:

- Theorie over radicalisering
In de training zijn de definitie van radicalisering, de risicofactoren, de voedingsbodem en de verschillende vormen van radicalisering behandeld.
Dit is voornamelijk in de eerste, algemene training aan bod gekomen.
- Radicalisering signaleren
De sleutelpersonen geven aan dat zij de informatie met betrekking tot het signaleren van radicalisering erg belangrijk vinden. Tijdens de tweede verdiepende training zijn verschillende signalen genoemd, zoals: afstand nemen, vijandbeeld creëren, verheerlijking en absolute onderlinge loyaliteit. Het belang van vroegtijdig signaleren is met name in de tweede bijeenkomst nog eens benadrukt: het proces van radicalisering kan in een versnelling komen waarbij 'verharding' optreedt bij de radicaliserende persoon, waardoor hij/zij snel niet meer ontvankelijk wordt voor het tegengeluid.
- Invulling rol als sleutelfiguur
Ook informatie over de invulling van hun rol als sleutelpersonen hebben de sleutelpersonen bijzonder gewaardeerd. Tijdens de tweede training is hierop ingegaan en zijn de verschillende taken van sleutelpersonen benoemd: onder andere het bieden van een luisterend oor aan jongeren en ouders, het doorverwijzen naar hulpinstanties en het geven van informatie en hulp. De verkenning van de rol als sleutelpersoon gebeurde ook aan de hand van casussen in de training. Tijdens de training werd gezegd dat het voor sleutelpersonen belangrijk is goed na te denken over hun rol en functie, en zich af te vragen of zij de juiste persoon zijn in specifieke situaties (bijvoorbeeld bij een theologische discussie kan het soms beter zijn een imam in te schakelen). Ook is aangegeven dat sleutelpersonen vooraf duidelijkheid moeten creëren (ook voor henzelf) over hun rol en de beperkingen die daarbij passen, zowel inhoudelijk alsook in termen van tijdsbesteding. Na afloop van de trainingen gaven de sleutelpersonen aan behoefte te hebben aan verdere verdieping en concretisering van hun rol.
- Tactiek van kennisoverdracht
Het belang van het bespreekbaar maken van radicalisering is niet als één apart onderdeel behandeld, maar kwam gedurende de training regelmatig aan de orde. In de training is expliciet ingegaan op (gespreks)technieken om radicalisering bespreekbaar te maken met jongeren (zoals de judomethode, meeveren bij weerstand, spiegelen en vertrouwen opbouwen). Veel minder aandacht is besteed aan manieren om radicalisering bespreekbaar te maken in de bredere gemeenschap, bijvoorbeeld tijdens voorlichtingsbijeenkomsten voor ouders. Toch is dit onderwerp wel aan de orde gesteld tij-

dens de trainingen. Aangegeven is dat het goed werkt om het thema 'radicalisering' niet als enige en op zichzelf staand thema te bespreken, maar de verbinding te leggen met bredere thema's zoals discriminatie, uitsluiting en vervreemding. Door het thema 'radicalisering' te koppelen aan deze thema's, wordt niet zozeer een oorzaak (en daarmee wellicht een legitimering) voor radicalisering gegeven, maar wel een breder perspectief geboden om radicalisering bespreekbaar te maken en ook te zoeken naar oplossingen.

De sleutelpersonen hebben deze boodschap opgepakt en daar ook naar gehandeld tijdens de voorlichtingsbijeenkomsten. Zij richtten zich in de voorlichtingsbijeenkomsten bewust niet alleen op radicalisering, maar bespraken ook algemene maatschappelijke verschijnselen zoals discriminatie en uitsluiting als oorzaken van radicalisering. Hiermee, zo stelden zij, verkleinden zij de kans dat de ouders zich niet aangesproken of juist gestigmatiseerd voelen. Deze brede benadering liet echter onverlet dat de informatie met betrekking tot radicalisering direct gebracht werd en aan de islam en aan eigen verantwoordelijkheid van de gemeenschap werd gekoppeld. Er is gesproken over de islam als inspiratiebron voor radicalisering, maar tegelijkertijd werd benadrukt dat de islam op een verkeerde manier wordt gebruikt en dat een religieus weerwoord tegen de valse argumenten noodzakelijk is.

Thema's van voorlichtingsbijeenkomsten

Vanuit deze achtergronden zijn de volgende thema's besproken tijdens de bijeenkomsten:

- **Doorbreken van taboe, thema bespreekbaar maken**
Net als in de training voor sleutelpersonen is ook tijdens de voorlichtingsbijeenkomsten voor ouders het belang benadrukt van het bespreekbaar maken van radicalisering. In de voorlichtingsbijeenkomst had dit vooral betrekking op het gesprek aangaan met kinderen. Er is benadrukt dat de duurzaamste oplossing voor radicalisering is om met de kinderen in gesprek te gaan en kinderen te leren kritisch te denken. In deze bijeenkomsten werd het bespreekbaar maken niet geconcretiseerd en werden er geen duidelijke handelingsperspectieven aangereikt.
- **Kennisoverdracht**
Tijdens de voorlichtingsbijeenkomsten is theoretische kennis gedeeld over radicalisering, zoals de definitie van radicalisering, vormen van radicalisering en risicofactoren.
- **Hulpbronnen aanbieden**
Sleutelpersonen vinden dat één van de belangrijkste onderdelen van de bijeenkomsten het aanbieden van hulpbronnen was, wanneer de ouders vragen of zorgen hebben om hun kinderen. Ouders is gewezen op de mogelijkheden om de SMN hulplijn te raadplegen, de mogelijkheden om een en ander te bespreken op de school van de kinderen en de mogelijkheden om sleutelpersonen te raadplegen. Daarnaast waren tijdens de bijeenkomsten regelmatig medewerkers van de gemeente aanwezig die informatie gaven over de beschikbare mogelijkheden voor hulp en advies binnen de gemeente (zoals een discriminatiemeldpunt en een familiesteunpunt).
- **Neem je verantwoordelijkheid als ouder**
Sommige ouders legden tijdens de discussies die plaatsvonden de verantwoordelijkheid wat betreft het voorkomen van radicalisering bij anderen neer en niet bij zichzelf (één ouder zei: "... de school ziet mijn kind de hele dag, daar ligt de verantwoordelijkheid..."). Hier werd dan door de spreker tegen ingegaan en er werd benoemd dat de nadruk moet liggen op de eigen verantwoordelijkheid (van de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap), en dat er binnen deze gemeenschap gezocht moet worden naar oplossingen.
- **Bewustwording van het gevaar**
Sleutelpersonen geven aan dat tijdens de bijeenkomst sommige ouders ontkennend reageerden ("... ik heb niks te maken met radicalisering, dat doet mijn kind niet..."). Wanneer het thema echter dichtbij werd gehaald ('ook vanuit deze stad zijn jongeren uitgereisd'), kwam de boodschap beter aan bij ouders en werden zij zich meer bewust van het gevaar. Daarnaast werden de ouders tijdens de bijeenkomsten bewust gemaakt van hun eigen rol als ouders bij radicalisering.

Discussiepunten tijdens bijeenkomsten

Het bespreekbaar maken van de bovengenoemde thema's heeft geleid tot de volgende discussie punten tijdens de bijeenkomsten:

- Voedingsbodem van radicalisering
Zoals eerder benoemd, kwamen uitsluiting, discriminatie en polarisatie uitgebreid aan bod tijdens de bijeenkomsten. Ouders zeggen dat hun kinderen geen baan of stage kunnen vinden. Veel ouders maken zich zorgen over de positie van hun kinderen in Nederlandse samenleving. Zij zien dit als een voedingsbodem voor radicalisering en benadrukten in de discussies dat ook deze voedingsbodem moet worden aangepakt, wil de aanpak van radicalisering succesvol kunnen zijn.
- Verantwoordelijkheid
Met grote regelmaat werd gesproken over bij wie de verantwoordelijkheid ligt met betrekking tot het voorkomen en het signaleren van radicalisering. Welke verantwoordelijkheid hebben de ouders, de school en de moskee? Sommige ouders meenden een verschil in verantwoordelijkheid te zien tussen vaders en moeders: enkele vaders vonden dat de verantwoordelijkheid als eerst bij de moeder ligt, omdat zij het meeste contact heeft met de kinderen. Zij kan dan vervolgens de informatie doorgeven aan de vader die daarop kan handelen.
- Opvoedingsverlegenheid
Tijdens de bijeenkomsten kwam ook de opvoedingsverlegenheid van ouders met regelmaat aan bod. Marokkaanse ouders, zo werd menigmaal gezegd, hebben veel vragen omtrent de opvoeding van hun kinderen waar zij niet snel een antwoord op hebben. Veel ouders ervaren een afstand tot hun kinderen en weten weinig over wat er zich afspeelt in hun leven. Ze vroegen zich onder andere af hoe zij het gesprek kunnen aangaan met hun kinderen met betrekking tot radicalisering. Een ouder: "Mijn kind zit alleen maar op zijn kamer, ziet zijn vrienden niet meer, wat moet ik doen?" Tijdens de bijeenkomsten is de pedagogische onmacht die veel ouders ervaren duidelijk naar voren gekomen. In het bijzonder heeft die onmacht betrekking op het internetgedrag van hun kinderen. Ouders zeiden daar weinig tot geen zicht, laat staan grip op te hebben en zich hier wel veel zorgen over te maken, omdat zij zien dat het internet een belangrijke rol kan spelen in radicaliseringsprocessen. Er bestaat dan ook een grote behoefte om meer te weten te komen over manieren om het internetgedrag van hun kinderen in de gaten te houden, te begrijpen en als daar aanleiding voor is, bespreekbaar te maken.

3.3.3 Attitude

De interventies van SMN hebben niet alleen tot doel kennis over te dragen, maar ook de gemeenschap (sleutelpersonen én de ouders) ontvankelijk te maken voor de boodschap tegen radicalisering. Dat betekent dat de gemeenschap de eigen verantwoordelijkheid bij het aanpakken van radicalisering moet onderkennen en ook de bereidheid moet hebben om daadwerkelijk activiteiten te ondernemen die radicalisering tegengaan. We hebben in het onderzoek geïnventariseerd of deze attitudeverandering daadwerkelijk is opgetreden. Dat hebben we gedaan bij de sleutelpersonen die zijn getraind én bij de ouders die de voorlichtingsbijeenkomsten hebben bijgewoond.

Attitudeveranderingen bij sleutelpersonen

Sommige sleutelpersonen waren in het begin van de eerste training enigszins sceptisch en terughoudend over de training in het algemeen en het achterliggende doel in het bijzonder (een groep sleutelpersonen instrueren die het thema bespreekbaar kunnen maken). Naarmate de training vorderde, veranderde deze houding en werden zij ontvankelijker voor de training en ook opener over hun eigen ervaringen met het thema. Na afloop zeiden de sleutelpersonen veel geleerd te hebben, positief te zijn over de trainingsbijeenkomsten en bereid te zijn het geleerde in praktijk te brengen. Door de kennisoverdracht voelen zij zich beter geïnformeerd en ook beter in staat om hun rol als sleutelpersoon te vervullen.

Attitudeveranderingen bij ouders

Volgens de sleutelpersonen hebben de voorlichtingsbijeenkomsten bijgedragen aan een attitudeverandering bij ouders. De bijeenkomsten hebben door de overdracht van kennis en daarmee het bespreekbaar maken van het thema 'radicalisering' ouders ervan bewust gemaakt dat het thema bespreekbaar gemaakt kan worden en dat veel ouders zich zorgen maken om hun kinderen. Door alleen al aanwezig te

zijn bij de bijeenkomsten werd het ouders duidelijk dat hun zorgen gedeelde zorgen zijn en dat je over die zorgen kunt praten. Ouders zijn zich specifiek meer bewust geworden van het gedrag van hun kinderen in relatie tot het geloof: waar het voorheen werd toegejuicht en aangemoedigd als kinderen zich religieuzer gingen gedragen, zijn ouders zich als gevolg van de bijeenkomsten nu meer bewust van de mogelijkheid dat religieuzer gedrag ook zou kunnen duiden op radicalisering en dat dat gedrag dus de moeite waard is om te observeren en bespreekbaar te maken (met hun kinderen, maar ook met anderen, bijvoorbeeld sleutelpersonen). De aanwezige ouders bij de bijeenkomsten waren veelal laagopgeleid en zij zijn door de bijeenkomst in staat gesteld alerter te zijn op gedrag(sveranderingen) van hun kinderen.

Uit de gesprekken met sleutelpersonen en uit onze eigen observaties blijkt verder dat de ouders tijdens de bijeenkomsten in het begin terughoudend konden zijn. Gedurende de bijeenkomsten werden de ouders opener, toonden zij zich meer en meer betrokken en stelden veel vragen.

Sleutelpersonen vonden dat het thema radicalisering door de bijeenkomst beter bespreekbaar is geworden, ook tussen de ouders onderling. Dit bleek onder andere uit het grote aantal vragen dat sprekers en sleutelpersonen ontvingen na afloop van de voorlichtingsbijeenkomsten. Daarnaast bleven de deelnemers na afloop lang met elkaar napraten en zeiden ze behoefte te hebben aan vervolgbijeenkomsten.

Een deel van de voorlichtingsbijeenkomsten heeft plaatsgevonden in samenwerking met een moskee. De sleutelpersonen die deze bijeenkomsten hebben georganiseerd, vonden dat het onderwerp beter bespreekbaar is geworden in deze moskeeën en dat daar ook vaker over gesproken wordt. In de vrijdagpreek wordt het thema radicalisering regelmatig besproken, aldus deze sleutelpersonen.

3.3.4 Gedrag

De interventies van SMN dragen kennis over, moeten sleutelpersonen en ouders ook motiveren om het geleerde in praktijk te brengen en hen daartoe ook in staat stellen door concrete handelingsopties aan te bieden. We hebben ouders na afloop van een aantal voorlichtingsbijeenkomsten gevraagd of zij nu ook daadwerkelijk beter in staat zijn in gesprek te gaan met hun kinderen.

Tijdens de voorlichtingsbijeenkomsten is ouders gewezen op het bestaan van verschillende hulpbronnen die kunnen worden geraadpleegd als ouders vragen of zorgen hebben. Dit zijn met name: de SMN-hulplijn, school/gemeente of de sleutelpersoon. Een aantal ouders heeft aangegeven dat zij voor de voorlichtingsbijeenkomst niet wisten dat zij met dit soort zaken naar SMN-hulplijn, politie of gemeente konden, dat ze dit nu wel weten en daar ook gebruik van gaan maken als daar aanleiding voor is. Enkele sleutelpersonen hebben zelf ervaren dat ouders ook daadwerkelijk om raad en daad vragen, doordat zij na afloop werden aangesproken door ouders die hun persoonlijke ervaringen wilden delen met deze sleutelpersonen. De ouders die wij hebben gesproken, zeiden zich meer bewust te zijn van de mogelijke (verdachte) achtergronden van bepaalde gedragsveranderingen bij hun kind. Zij zeiden daar alerter op te zijn, ook als het gaat om religieuze ontwikkelingen bij hun kinderen. Deze ouders zeiden vóór de bijeenkomst met name trots te zijn wanneer hun kind zich in de islam verdiept, maar zich door de bijeenkomst te realiseren dat er ook gevaren bestaan wanneer hun kinderen zich opeens intensief verdiepen in het geloof. Dit beeld is bevestigd door de sleutelpersonen die we hebben gesproken. Een sleutelpersoon zei dat een ouder aan een imam vroeg: "... mijn zoon luistert naar deze prediker, is dat een juiste prediker?..."

Uit de gesprekken met de ouders en de sleutelpersonen is ten slotte gebleken dat ouders na de bijeenkomst meer dan voorheen met anderen (familie, de buurvrouw, vrienden) over het thema praten. Zij delen de kennis die zij opgedaan hebben en bespreken hun zorgen.

- Ook de sleutelpersonen hebben we gevraagd of zij al actief geweest zijn na de trainingen (en de voorlichtingsbijeenkomsten). Een deel van de sleutelpersonen was ook al voor de training actief op het gebied van preventie van radicalisering, ofwel via werk of via de organisatie waar zij bij aangesloten zijn. Zij zijn van plan op deze manier ook actief te blijven.
- Een aantal sleutelpersonen is daarnaast vanuit de wijk of de gemeente al benaderd met vragen of zorgen omtrent specifieke jongeren.
- Enkele sleutelpersonen geven aan zorgen omtrent jongeren bij de politie gemeld te hebben.

- Daarnaast is een deel van de sleutelpersonen in gesprek gegaan met organisaties en/of de gemeente, over wat zij rondom radicalisering zouden kunnen organiseren.

Ten slotte hebben de meeste sleutelpersonen na afloop van de trainingen gesprekken gevoerd met hun achterban, en zich daar bekendgemaakt als sleutelpersoon.

3.3.5 Borging

Ten slotte hebben we bekeken hoe de kennis en inzichten opgedaan in het project geborgd (gaan en kunnen) worden. Aan sleutelpersonen is gevraagd op welke manier zij van plan zijn actief te blijven als sleutelpersoon. Zij gaan dat doen door kennis te blijven delen (als er vanuit moskeebestuur/jongerenwerkers/jongeren zorgen of vragen zijn, kunnen ze bij de sleutelpersoon terecht), door personen in hun eigen omgeving te adviseren en ook door in discussie te blijven met de eigen gemeenschap. De sleutelpersonen zijn van plan om actief te blijven en zijn ook van goede wil om deze plannen uit te voeren. Tegelijkertijd geven zij aan dat er ook grenzen zijn aan wat zij kunnen: grenzen in tijd en in kennis. Sleutelpersonen en de organisaties waar ze mee samenwerken, beschikken, zo geven zij aan, over beperkte middelen om hun plannen daadwerkelijk uit te voeren. Zij hebben behoefte aan ondersteuning. Ondersteuning in de zin van deel uitmaken van een netwerk waar kennis in gedeeld kan worden en ervaringen kunnen worden uitgewisseld. Ondersteuning ook in de zin dat door deel uit te maken van een netwerk men het besef krijgt 'er niet alleen voor te staan' maar het informeren van ouders te beschouwen als een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de gemeenschap waartoe de sleutelpersoon behoort, en breder nog als een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de Nederlandse samenleving. Daarom ook zou dit netwerk niet alleen moeten bestaan uit sleutelpersonen, maar ook uit bijvoorbeeld vertegenwoordigers van gemeenten, moskeeën en andere maatschappelijke organisaties. Enkele sleutelpersonen hebben desgevraagd aangegeven dat gemeenten meer zouden moeten samenwerken met lokale (zelf)organisaties; er zouden allianties gevormd moeten worden en er zou regelmatig overleg moeten plaatsvinden. Een sleutelpersoon gaf aan: "ik vind het jammer dat de gemeente niet naar mij toe komt, maar dat ik naar de gemeente toe moet komen".

Effectiviteit project CMO

4

4 Effectiviteit project CMO

In dit hoofdstuk beschrijven we de resultaten van het project van CMO 'Tegengeluiden en Perspectief'. In paragraaf 4.2 beschrijven we hoe het project verlopen is; de procesevaluatie van het project, waarbij we kijken naar de uitvoering (is het project volgens plan uitgevoerd?), het bereik en de participatie van de doelgroepen (zijn de juiste doelgroepen in voldoende mate bereikt en hebben ze ook in voldoende mate geparticipeerd?). In paragraaf 4.3 besteden we aandacht aan de effecten van de interventies: de gerapporteerde meerwaarde volgens CMO zelf en vervolgens de kennisontwikkeling, attitudeveranderingen en gedragsveranderingen van de doelgroepen. We starten in paragraaf 4.1 met een omschrijving van de doelgroepen van het project van CMO.

4.1 De doelgroepen van CMO

Het project van CMO bestaat uit drie onderdelen: debatten voor jongeren en ouders, trainingen gericht op imams en moskeebestuurders en voorlichtingsbijeenkomsten voor ouders en jongeren.

Ouders en jongeren

CMO benadrukt dat er onder bepaalde groepen van de islamitisch-Nederlandse gemeenschappen een kloof bestaat tussen ouders en hun kinderen. De ouders hebben weinig zicht op de leefwereld van jongeren. Ook maken zij zich zorgen over de gevoelens van discriminatie en polarisatie die hun kinderen ervaren, en over de mogelijke invloed van ronselaars en social media. De meeste ouders hebben weinig kennis over radicalisering, aldus CMO. Zij hebben onvoldoende kennis om het gesprek met hun kinderen aan te gaan over dit onderwerp of om met hen in discussie te gaan over bijvoorbeeld de argumenten die IS aandraagt om te radicaliseren. Ouders zeggen behoefte te hebben aan kennis over radicalisering, aan kennis over hoe ze hun kinderen kunnen beschermen tegen discriminatie en aan informatie over de gevaren van radicalisering. Ook jongeren hebben deze behoefte. Zij willen meer informatie over radicalisering.

De moskee

Jongeren die radicaliseren, halen hun informatie voornamelijk via internet en huiskamerbijeenkomsten, de moskee heeft over het algemeen minder invloed op het radicaliseringsproces. Zowel imams en moskeebezoekers als de Nederlandse samenleving zijn echter van mening dat moskeeën een rol kunnen en moeten spelen wat betreft de preventie of de signalering van radicalisering (zie ook paragraaf 4.3.2).

Kloof jongeren en moskee

Naast de kloof tussen jongeren en ouders, is er ook sprake van een kloof tussen jongeren en de moskee, aldus CMO. Er kan een taalbarrière zijn tussen de spreektaal van jongeren en de voertaal in de moskee. Ook komt het regelmatig voor dat er een generatiekloof is tussen moskeebeheer en de jongeren, waardoor de activiteiten van de moskee niet altijd goed aansluiten op de behoefte, leefgebieden en interesses van de jongeren. De cultuur-, generatie- en/of taalkloof kan als gevolg hebben dat er minder jongeren naar de moskee komen. Ook constateert CMO dat imams lang niet altijd op de hoogte zijn van de religieuze argumentatie die IS gebruikt bij het ronselen en rechtvaardigen van hun handelen.

Wantrouwen

In sommige groepen van de achterban van CMO heerst argwaan richting de overheid en richting CMO. Het gaat hier met name om delen van salafistische groepen die zich niet vertegenwoordigd voelen door CMO. CMO wordt verweten als 'de lange arm van Asscher' te functioneren en als zodanig de islambeleving van moslims in Nederland te willen beïnvloeden. Dit wantrouwen komt doordat bepaalde groepen zich niet vertegenwoordigd voelen door CMO. Ook verschillende politieke ontwikkelingen, zoals het onderzoek naar de Turks Religieuze Stromingen en Organisaties (TRSO's) en de discussies over het mogelijk verbieden van het salafisme heeft invloed op bepaalde groepen. Zij hebben het idee dat de overheid zich te veel bezighoudt met hun geloofsbeleving. Dit heeft volgens CMO de weerstand tegen de overheid versterkt en daardoor ook de weerstand tegen het project van CMO.

4.2 Procevaluatie

In deze paragraaf beschrijven we of de activiteiten die zijn gepland ook daadwerkelijk conform de plannen zijn uitgevoerd (planmatige uitvoering), of de doelgroepen in voldoende mate zijn bereikt (initieel bereik) en of de doelgroepen ook daadwerkelijk voldoende hebben geparticipeerd (participatie). De uitvoering van het project van CMO omvat vier onderdelen:

- **Kick-off bijeenkomst**

Tijdens deze bijeenkomst zijn de projectplannen gepresenteerd. Er was een panel van deskundigen aanwezig (onder andere een onderzoeker en een schrijver/bekeerling) dat in discussie ging met de aanwezigen. De minister van sociale zaken was aanwezig om de plannen in ontvangst te nemen. Er waren ongeveer 100 aanwezigen, waarvan een flink deel jongeren. Bij deze bijeenkomst bleek al tijdens de soms felle discussies dat enkele deelnemers nogal sceptisch of zelfs afwijzend tegenover de plannen van CMO stonden en CMO verweten de uitvoerder van een overheidsagenda te zijn.

- **Regionale en lokale debatten**

Er zijn elf regionale en lokale debatten georganiseerd. Tijdens alle debatten was er een gespreksleider aanwezig en drie of vier panelleden, zoals theologen, bestuursleden van CMO, wetenschappers en journalisten (waaronder een journalist die bekend staat om zijn kritische houding tegenover de islam). Er zijn in totaal meer dan 590 mensen bereikt, gemiddeld waren er per debat 54 mensen aanwezig. Er waren verschillende groepen aanwezig: jongeren, ouders, vrouwen, mannen of bekeerlingen. De meesten waren actief tijdens de discussie, stelden veel vragen en deelden persoonlijke ervaringen. Tijdens de discussie tussen de panelleden, de gespreksleider en de aanwezigen zijn er verschillende thema's aan bod gekomen: de verantwoordelijkheid van de moskee en van ouders in de preventie van radicalisering, de kritiek op CMO, frustraties van aanwezigen met betrekking tot discriminatie en uitsluiting en de rol van de media. Deze thema's worden uitgebreid behandeld in paragraaf 4.3.2.

- **Trainingen voor moskeebestuurders en imams**

Er zijn in totaal acht trainingen geweest. De koepelorganisaties hebben de uitnodiging voor de training naar hun moskeeën gestuurd. De imams en moskeebestuurders konden zich vervolgens opgeven. Bij elke training waren van elke koepelorganisatie twee of drie personen aanwezig. Er zijn in totaal 119 moskeebestuurders en 76 imams getraind.

De training voor imams en moskeebestuurders is opgebouwd uit drie modules, namelijk:

- *Identiteits- en persoonlijkheidsontwikkeling moslimjongeren*
In deze module is veel kennis gedeeld over radicalisering. Behandeld is: de migratiegeschiedenis van Nederland, meervoudige identiteitsontwikkeling bij moslimjongeren, verschillen tussen individualistische en collectivistische culturen en gebeurtenissen die van invloed zijn op radicalisering (zoals de opkomst van de PVV en geopolitieke gebeurtenissen, zoals de oorlogen in Irak en Syrië).
- *Het radicaliseringsproces: verantwoordelijkheid van de samenleving en de overheid*
In dit onderdeel zijn de definities besproken van radicalisering, extremisme, terrorisme, salafisme, islamisme en jihadisme zoals de overheid die hanteert. Ook is met elkaar gediscussieerd over de verantwoordelijkheid van verschillende partijen ten aanzien van de preventie van radicalisering. Er is aangegeven dat het onderwijs hierin een belangrijke taak heeft. De boodschap is dat er in de klas met jongeren gepraat moet worden over gevoelige onderwerpen; deze onderwerpen moeten niet genegeerd worden. Ook de moskee heeft een verantwoordelijkheid, zij zouden zich meer open moeten stellen voor jongeren. Veel jongeren hebben behoefte aan een uitlaatklep, en de moskee zou deze functie kunnen vervullen. De overheid zou meer maatregelen moeten nemen wat betreft het voorkomen en bestrijden van discriminatie en uitsluiting. Het bedrijfsleven zou zich meer moeten richten op het voorkomen van discriminatie op de arbeidsmarkt.
- *Het theologisch perspectief & het Socratisch gesprek*
In deze module heeft de trainer verschillende dilemma's met de aanwezigen besproken, zoals: 'zou u als imam een uitvaart regelen voor omgekomen Syriëgangers?' De trainer stelde tijdens dit onderdeel veel vragen, zoals: 'wat doe jij als moskeebestuurder met het thema radicalisering in de mos-

kee? Wat zou jij nog meer kunnen doen?’ Via deze methode reflecteerde hij samen met de deelnemers op hun handelen en hun eigen rol.⁸ De trainer benadrukte dat de moskee meer aansluiting moet vinden bij de leefwereld van jongeren. Dat betekent niet alleen dat in de moskee Nederlands gesproken zou moeten worden, maar dat imams pedagogische vaardigheden moeten ontwikkelen om met de jongeren in gesprek te kunnen gaan. Het gesprek tussen de trainer en de aanwezigen was vrij interactief, zij accepteerden de (soms confronterende) manier van doorvragen van de trainer. Door de vele vragen van de trainer was er sprake van veel onderlinge discussie waarin de deelnemers hun eigen ervaringen deelden. In paragraaf 4.3.2 wordt dieper ingegaan op de discussie thema’s van de trainingen.

De eerste twee modules hadden een minder interactieve opzet en waren voornamelijk gericht op kennisoverdracht.

De eerste van de acht trainingen was oorspronkelijk bedoeld als een train-de-trainertraining waarin zes moskeebestuurders opgeleid zouden worden als trainer, die de volgende trainingen voor imams en moskeebestuurders zouden verzorgen. CMO heeft van dit train-de-trainerconcept afgezien, omdat men er tijdens de eerste training van overtuigd raakte dat de imams en moskeebestuurders niet in één training zouden kunnen worden opgeleid voor trainer en dus na afloop van de training niet voldoende kennis en vaardigheden zouden hebben om zelf de resterende zeven trainingen te verzorgen. Ook speelde het wantrouwen richting de overheid en richting CMO mee volgens CMO. Zoals CMO het verwoordt: “Het projectteam wilde de vrijwilligers niet in een ongemakkelijke positie brengen.” Om die redenen heeft CMO besloten alleen professionals en bestuursleden van CMO in te zetten tijdens trainingen en voorlichtingen.

• Voorlichtingsbijeenkomsten voor moskeebezoekers

Er zijn in totaal tien voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd voor jongeren en ouders. De meeste bijeenkomsten hadden een theoretische opzet, vooral gericht op kennisoverdracht. De inhoud van de bijeenkomsten verschilde onderling, maar er was sprake van een algemene basis.

Tijdens het bespreken van het begrip radicalisering zei de spreker dat veel mensen wel eens radicale gedachten hebben, en dat deze niet gevaarlijk hoeven te zijn. Radicalisering kan tot extremisme leiden, maar dat is niet altijd het geval. Ook zijn de verschillende uitgangsvormen van radicalisering besproken. In het geval van activisme wordt er geprotesteerd met een doel zonder hierbij geweld te gebruiken. Wanneer er geweld wordt gebruikt om dat doel te behalen, spreekt men van terrorisme.

Daarnaast zijn er factoren behandeld die invloed hebben op het radicaliseringsproces van vrouwen: gevoelens van onrechtvaardigheid, gevoelens van dreiging, een ideologisch referentiekader, een superioriteitsgevoel van de eigen groep, geweldslegitimatie.

Tijdens de bijeenkomsten is ook de identiteitsontwikkeling van jongeren aan bod gekomen. Verschillende situaties (familie, vrienden, werk, school, religie) beïnvloeden de identiteitsvorming. Jongeren hebben meerdere identiteiten, en worden daarop aangesproken. Soms voelen ze zich gedwongen een keuze te maken tussen conflicterende identiteiten (bijvoorbeeld tussen de identiteiten die zij bij familie en bij vrienden ontwikkelen). Identiteitsvorming heeft ook een link met radicalisering; veel Syriëgangers waren op zoek naar een duidelijke identiteit.

Ten slotte zijn er door de spreker en de aanwezigen mogelijke preventieve activiteiten benoemd die de weerbaarheid van de jongeren kunnen vergroten: religieuze vorming, een pedagogische coalitie ontwikkelen tussen ouders, school en moskee, jongeren leren kritisch te denken, jongeren mediawijsheid bijbrengen, discriminatie en uitsluiting tegengaan, aansluiten op de leefwereld van jongeren en met hen in dialoog gaan.

Er was meestal één spreker aanwezig die de informatie van de bijeenkomst overbracht. Dit was bij alle voorlichtingsbijeenkomsten een medewerker van CMO. Wij hebben geconstateerd dat vrouwen over het algemeen terughoudender reageerden op het bespreken van radicalisering. Tijdens de discussies waren de meeste vrouwen minder aanwezig dan de mannen. Dit geldt voor zowel de gemengde bijeenkomsten als voor de bijeenkomsten alleen voor vrouwen. Gemiddeld waren er ongeveer 40 mensen per bijeenkomst aanwezig.

⁸ Wij konden in verband met de gevoeligheid van het onderwerp alleen aanwezig zijn bij de train-de-trainerbijeenkomst, niet bij de overige trainingen. Wij hebben daardoor beperkte informatie over de inhoud van deze trainingen.

4.3 Effectevaluatie

In deze paragraaf beschrijven we de resultaten van de interventies van CMO. We starten deze beschrijving met wat CMO zelf aan effecten heeft waargenomen, om in de volgende paragrafen een beschrijving te geven van wat wij als onderzoekers aan resultaten en effecten hebben waargenomen. Dat doen we door achtereenvolgens resultaten en effecten te beschrijven met betrekking tot kennis, attitude en gedrag. Ten slotte besteden we aandacht aan de borging van resultaten.

4.3.1 Zelf gerapporteerde meerwaarde

Project algemeen

CMO zegt in de eindevaluatie dat hun project succesvol is afgerond. Wel hebben meerdere factoren invloed gehad op het project: de ervaren tijdsdruk om het project binnen de gegeven tijd af te ronden, wantrouwen vanuit de gemeenschap en politieke ontwikkelingen (zoals het eerdergenoemde onderzoek naar de TRSO's).

Debatten

CMO zegt dat de debatten in relatief korte tijd georganiseerd moesten worden. Zij hebben het idee dat de tijdsdruk ten koste is gegaan van de kwaliteit van de debatten. Volgens CMO hadden er tijdens de debatten betere discussies gevoerd kunnen worden wanneer zij meer tijd zouden hebben gehad (zij zeggen hierbij niet waar dit uit blijkt). De debatten zijn desalniettemin volgens CMO positief beoordeeld, en regelmatig kwam het verzoek van de aanwezigen voor een vervolg. Zoals CMO zegt: "Uiteindelijk heeft overal waar het project uitgevoerd is, argwaan plaatsgemaakt voor vertrouwen en herkenning."

Training

Zoals te lezen in de evaluatie van CMO zijn zij tevreden over de uitvoering en het resultaat van de trainingen voor imams en moskeebestuurders. CMO zegt dat de deelnemers een kritische houding hadden ten opzichte van zichzelf, hun verantwoordelijkheid inzake de preventie van radicalisering en de (vaak negatieve) bejegening van de Nederlandse samenleving ten opzichte van de islam.

4.3.2 Kennis

De interventies van CMO hebben mede tot doel gehad kennis over te dragen: op de moskeebestuurders en imams via de trainingen, en op ouders en jongeren via de voorlichtingsbijeenkomsten. We beschrijven in deze paragraaf achtereenvolgens de kennis die moskeebestuurders en imams hebben opgedaan in hun training, de behandelde kennis van de voorlichtingsbijeenkomsten, en de belangrijkste thema's die in de discussie van de trainingen en van de voorlichtingsbijeenkomsten aan bod zijn gekomen.

Trainingen

Imams en moskeebestuurders zeggen door de training inzicht te hebben gekregen hoe het proces van radicalisering werkt en hoe radicaliserende jongeren te herkennen zijn. Ze hebben informatie ontvangen over de aantallen van uitreizigers (er waren bijvoorbeeld meer Turkse uitreizigers dan aanwezigen van te voren dachten) en over de mogelijkheden van hulpbronnen wanneer imams en moskeebestuurders vragen hebben. Voor de meeste deelnemers was de kennis nieuw, een klein deel was al bekend met de informatie. De imams en moskeebestuurders waarden vooral dat ze in de training andere en genuanceerdere informatie krijgen dan via de media wordt verspreid.

Een punt van kritiek vanuit de deelnemers betreft de vrij theoretische opzet van de training, waardoor de praktijkkant grotendeels ontbrak. Er is met name veel aandacht gegeven aan terminologie en cijfers rondom radicalisering, en minder tijd voor context en nuance.⁹ De theorie die over is gebracht, bestond daarbij uit moeilijke termen die op een hoog niveau besproken werden. Daarop aansluitend vond een deel van de deelnemers dat er te weinig handelingsperspectieven zijn aangereikt tijdens de training. Een moskeebestuurder zei: "De training was interessant, maar de dag erna vroeg ik me af: wat kan ik als moskeebestuurder met de kennis?" Hij vergeleek de training met leren autorijden: tijdens de training

⁹ Dit geldt vooral voor de eerste twee modules, de derde module was minder op de theorie gericht en meer op de praktijk.

heeft men de auto laten zien, maar is niet geleerd hoe deze auto bestuurd moet worden. De kritiek van de deelnemers richt zich ook op de lengte van de training, volgens de meesten was de beschikbare tijd (de training duurde één dag) te kort voor de hoeveelheid informatie die zij te verwerken kregen.

Naast kennisoverdracht bestond een belangrijk deel van de training uit discussie met de aanwezige imams en moskeebestuurders. Tijdens de trainingen zijn de volgende discussiethema's naar voren gekomen.¹⁰

- **Aandacht voor radicalisering**

Sommige deelnemers waren van mening dat er niet te veel aandacht gegeven moet worden aan islamitische radicalisering, zeker omdat er zo veel andere vormen van radicalisering zijn. Niet iedereen was het daarmee eens en zij wezen op de grote impact van radicalisering op de samenleving (in de vorm van aanslagen). Er werd betoogd dat er ten tijde van de training ongeveer 240 jongeren van Nederland naar Syrië zijn uitgereisd, maar er zijn ook veel jongeren die vergelijkbare ideeën hebben en in Nederland blijven. Op die jongeren is weinig zicht, terwijl juist van hen een dreiging uit kan gaan. Hierbij kwam ook ter sprake dat de Nederlandse overheid met twee maten zou meten: naar moslims wordt anders gekeken dan naar andere groepen. Een aanslag vanuit islamitisch radicalisering wordt sneller als terrorisme beschouwd dan andere aanslagen.

- **Kritiek op begrippen van de overheid**

Tijdens de training zijn begrippen met betrekking tot radicalisering behandeld die vanuit de overheid gehanteerd worden, zoals van radicalisering, extremisme en terrorisme. De deelnemers waren vrij kritisch over de inhoud van deze begrippen. Zij waren vooral kritisch op het begrip mondiaal jihadisme die de NCTV hanteert. Deze definitie gaat ervan uit dat het jihadisme gebaseerd is op gedachtegoed van Sayyid Qutb en met die bewering waren de meeste aanwezigen het niet mee eens. Tijdens de training is het idee geopperd om vanuit de moslimgemeenschap verbeteringen van de definities voor te stellen aan de overheid. De vraag is dan alleen: wie bepaalt de verbeteringen? De moslimgemeenschap, inclusief achterban van CMO, is erg divers en alle groepen zouden de begrippen een eigen invulling willen geven.

- **Verantwoordelijkheid van de moskee**

Vanuit de training kwam de verantwoordelijkheid van de moskee wat betreft preventie en signalering van radicalisering regelmatig ter sprake. De aanwezigen waren het er over het algemeen mee eens dat de moskee opener moet zijn naar jongeren toe. Veel jongeren missen een uitlaatklep. Deze functie zou de moskee kunnen vervullen. Zoals ook eerder aangegeven zouden imams beter Nederlands moeten spreken, en zich meer moeten verdiepen in de leefwereld van de jongeren. Tijdens de training heeft de trainer samen met de aanwezige moskeebestuurders gereflecteerd op hun rol in de preventie van radicalisering. Een aantal moskeebestuurders zei vooral afgerekend te worden op organisatorische en financiële zaken. Ze hebben naar eigen zeggen te weinig tijd om zich daarnaast met radicalisering bezig te houden. Vanuit jongeren komt echter steeds vaker de vraag: waarom hebben wij als moskee geen visie op radicalisering en andere actuele ontwikkelingen?

- **Eenduidigheid van visie en handelen**

Uit de discussie bleek dat er binnen een koepelorganisatie vaak verschillende antwoorden zijn op één vraagstuk, terwijl eenduidigheid van visie en handelen juist belangrijk is. De koepelorganisaties zouden op wezenlijke zaken (zoals radicalisering en discriminatie) een duidelijke visie moeten hebben en als ze die niet hebben, moeten ontwikkelen. Wanneer deze visie niet duidelijk is, vergroot dit de kans dat jongeren gaan shoppen met alle gevaar van dien dat zij uiteindelijk bij 'de verkeerde winkel' terechtkomen.

¹⁰ Deze informatie is gebaseerd op de train-de-trainertraining, bij de overige trainingen mochten wij niet aanwezig zijn.

Debatten

Tijdens de debatten zijn de volgende thema's aan bod gekomen:

- **Verantwoordelijkheid van de moskee**

Net als in de trainingen kwam ook tijdens de debatten de verantwoordelijkheid van de moskeeën ten aanzien van (het voorkomen en signaleren van) radicalisering ter sprake. Regelmatig werd door de verschillende partijen (panelleden, aanwezigen) gezegd dat het belangrijk is dat moskeeën het gesprek aangaan met jongeren. Daarbij vroeg men zich af of de moskeeën (met name de imams) op dit moment wel in staat zijn om dit gesprek aan te gaan. Wanneer jongeren signalen vertonen van (beginnende) radicalisering, worden zij regelmatig door het bestuur of de imam uit de moskee gezet. Juist bij deze jongeren zou echter aansluiting gezocht moeten worden, zodat zij niet uit zicht raken. De moskeeën hebben ook een belangrijke rol wat betreft het vergroten van de kennis over de islam bij jongeren. Daarom is het essentieel dat preken in het Nederlands gehouden worden, zodat jongeren toegang krijgen tot deze kennis. Een aanwezige jongere zei tijdens een debat in eerste instantie niet naar de moskee te gaan bij vragen over religie. "De moskee weet niks. Ik zoek liever op internet."

De functie van de moskee is de laatste jaren ook veranderd. Jongeren zoeken naast een gebedshuis ook een centrum waar zij samen kunnen komen. Wanneer zij dat niet in de moskee kunnen vinden, zoeken zij dit op andere plekken (bijvoorbeeld tijdens huiskamerbijeenkomsten). Hierdoor hebben de moskeeën geen zicht meer op de jongeren en kunnen zij ook niet reageren op mogelijke verontrustende signalen.

- **Kritiek op CMO**

Er is vanuit de aanwezigen regelmatig kritiek geuit op CMO. Deze kritiek richtte zich onder andere op de onafhankelijkheid van CMO. Aanwezigen vroegen zich af in hoeverre CMO onafhankelijk kan zijn terwijl zij subsidie van de overheid ontvangt. Ook was er kritiek op het gebrek aan draagvlak voor CMO. CMO claimt een groot deel van de moslims te vertegenwoordigen, maar volgens sommigen is het draagvlak voor CMO nog te gering.

- **Frustraties van aanwezigen**

De aanwezigen uiten tijdens de debatten hun frustraties over de politieke en sociale situatie in Nederland met betrekking tot de islam. Er zou vanuit de samenleving gemeten worden met twee maten. Zo krijgen de aanslagen in Europa, zoals in Parijs en Brussel, veel aandacht van de media, maar de aanslagen elders in de wereld nauwelijks. Vanuit de aanwezigen kwam de vraag op: "Waarom mogen we in het land van verzuiling geen islamitische zuil hebben?" Een deel van de aanwezigen, met name de jongeren, zei weinig vertrouwen te hebben in de bestaande instituties (zoals de politiek en de overheid). Er wordt weinig melding gedaan van discriminatie, omdat men het idee heeft dat er niks met die melding zal worden gedaan. Overigens geldt dit gebrek aan vertrouwen ook voor de islamitische instituties, jongeren hebben weinig vertrouwen in de moskee waar zij geen aansluiting vinden. Ook zijn er frustraties geuit over discriminatie en uitsluiting, als voedingsbodem voor radicalisering. De jongeren hebben het gevoel dat zij niet dezelfde kansen hebben op de arbeidsmarkt als autochtone jongeren. Ook worden de jongeren steeds vaker aangesproken op hun Turkse/Marokkaanse identiteit, en nemen daardoor meer afstand van de Nederlandse samenleving. Daarnaast ervaren zij de druk vanuit de samenleving om zich te distantiëren van IS en terroristische aanslagen als vermoeiend en beledigend. Wanneer de aanwezigen hun zorgen en frustraties rondom discriminatie en uitsluitingen bespraken, wezen de sprekers vervolgens op de eigen verantwoordelijkheid en de verantwoordelijkheid van de eigen gemeenschap. Een deel van de deelnemers was het daar niet mee eens en legde de verantwoordelijkheid voor de gevoelens van uitsluiting bij de Nederlandse samenleving.

- **Rol van de media**

De rol van de media was ook regelmatig onderwerp van gesprek. De media laat volgens de aanwezigen vooral de negatieve kant zien van de islam. Men vraagt zich af hoe positief nieuws over de islam het beste in beeld gebracht kan worden. Verder is besproken dat de media een grote invloed hebben op de gevoelens van vervreemding bij jongeren, omdat de islam vanuit de media regelmatig aangevallen wordt. Deze gevoelens van vervreemding kunnen een voedingsbodem zijn voor radicalisering. Ook kunnen de media een rol spelen bij het radicaliseringsproces, omdat jongeren op deze manier toegang hebben tot verkeerde informatie.

- **Verantwoordelijkheid van ouders**

Ook tijdens de debatten kwam de kloof tussen ouders en kinderen ter sprake: 'ouders praten te weinig met hun kinderen'. Ouders zouden meer in gesprek moeten met hun kinderen, en de 'zoektocht van jongeren naar hun identiteit moet goed begeleid worden'. Er werden tijdens de debatten geen concrete handelingsperspectieven aangereikt die het gesprek tussen ouders en kinderen zouden kunnen bevorderen.

De aanwezigen bij de debatten zeggen behoefte te hebben aan vervolg, waarin meer verdieping en concretisering van oplossingen aan bod zouden moeten komen. Zij zouden graag zien dat er meer debatten georganiseerd worden, niet alleen in moskeeën, maar ook op scholen en in jongerencentra.

Voorlichtingsbijeenkomsten

De voorlichtingsbijeenkomsten richtten zich met name op het overbrengen van kennis (zie paragraaf 4.2). Er is besproken dat hoe meer de samenleving jongeren van zich vervreemdt, door bijvoorbeeld discriminatie, hoe meer jongeren hun afkomst en religie bewust omarmen. Er is in de bijeenkomsten ook ingegaan op de eigen verantwoordelijkheid van de aanwezigen bij radicalisering. Hierbij was de boodschap: melden wanneer je je zorgen maakt om iemand of een vermoeden hebt van radicalisering. Er zijn instellingen genoemd waar men terecht kon voor vragen of het doen van een melding: Expertise unit, NCTV, familiesteunpunt.nl, kis.nl, hulplijnradicalisering.nl, Platformachterblijvers van SMN en Stichting school en veiligheid.

De aanwezigen bij de voorlichtingsbijeenkomsten die wij gesproken hebben, vinden verder dat de informatie die tijdens de bijeenkomsten is overgebracht vrij theoretisch was, er gebruik werd gemaakt van moeilijke termen en in een korte tijd veel informatie werd behandeld. Ook was er weinig ruimte voor gesprek en interactie en was er sprake van te veel eenrichtingsverkeer. Ten slotte ontbrak het volgens de aanwezigen aan concrete handelingsperspectieven.

4.3.3 Attitude

De interventies van CMO hebben niet alleen tot doel kennis over te dragen, maar ook de gemeenschap ontvankelijk te maken voor de boodschap tegen radicalisering. Dat betekent dat de gemeenschap de eigen verantwoordelijkheid bij het aanpakken van radicalisering moet onderkennen en ook de bereidheid moet hebben om daadwerkelijk activiteiten te ondernemen die radicalisering tegengaan. We hebben in het onderzoek geïnventariseerd of deze attitudeverandering daadwerkelijk is opgetreden. Dat hebben we gedaan bij de moskeebestuurders en imams die zijn getraind en bij de moskeebezoekers die de voorlichtingsbijeenkomsten hebben bijgewoond.

Een van de trainers van de training zei dat veel imams en moskeebestuurders aanvankelijk een afwevende houding aannamen met betrekking tot radicalisering. Zij waren van mening dat het niet in hun moskee of achterban plaatsvindt. Wanneer de trainer het onderwerp dichterbij haalde aan de hand van casussen, verminderde deze ontkennende houding van de deelnemers en waren zij bereid om hun eigen ervaringen en vragen met betrekking tot radicalisering te bespreken. Deze trainer vindt dat het thema door de trainingen minder gevoelig en beter bespreekbaar is geworden. Uit meerdere gesprekken met imams en moskeebestuurders blijkt dat zij het thema in veel moskeeën hebben geagendeerd, en radicalisering wordt begin 2017 regelmatig besproken tijdens de preken (zie paragraaf 1.3.4).

Ook uit de gesprekken die wij achteraf gevoerd hebben met de deelnemers aan de debatten is gebleken dat zij tijdens de debatten bij aanvang inderdaad sceptisch waren om het onderwerp te bespreken. Wij hebben echter gemerkt dat nogal wat deelnemers na afloop van de training nog steeds een sceptische houding hadden ten opzichte van hun verantwoordelijkheid inzake het tegengaan van radicalisering.

4.3.4 Gedrag

De interventies van CMO dragen kennis over en moeten imams, moskeebestuurders, ouders en jongeren in staat stellen om deze kennis in de praktijk toe te passen (onder andere door het bieden van handelingsperspectieven). We hebben imams en moskeebestuurders gevraagd hoe zij van plan zijn de kennis van de training toe te passen, en wat zij op dat gebied al gedaan hebben. Ook is gevraagd of zij in

staat zijn een religieus tegengeluid te bieden aan jongeren. Ten slotte hebben wij met een aantal aanwezigen van de voorlichtingsbijeenkomsten gesproken, en gevraagd hoe zij van plan zijn het geleerde in de praktijk te brengen.

De meeste imams en moskeebestuurders stellen aan dat er nog geen sprake is geweest van radicalisering bij hun achterban. Wanneer zij hier in de toekomst mee te maken krijgen, zijn zij door de training alerter op het herkennen van signalen van radicalisering. Zij zeggen geleerd te hebben dat het belangrijk is te letten op plotselinge veranderingen in het gedrag van jongeren. Ook hebben zij meer informatie over waar ze zelf terechtkunnen bij een vermoeden van radicalisering.

Een deel van de imams en moskeebestuurders is van plan om de kennis van de training te delen met jongeren in hun moskee, en wil op deze manier een tegengeluid bieden. Een imam zegt het als volgt: “Er zijn twee groepen: een groep die echt gelooft in de extreme ideeën, deze groep kan je niet afhalen van het extreme pad. De andere groep heeft sympathie voor deze ideeën, die kan je nog wel helpen en ompraten.” Imams zeggen dat zij de kennis van de training willen gebruiken om de moskeebezoekers te informeren over wat juist is binnen de islam en wat niet: “Ik wil mensen inlichten over het goede denkbeeld.”

Naast het delen van de opgedane kennis met jongeren, zijn de imams en moskeebestuurders van plan om binnen hun moskee meer aandacht te vragen voor het onderwerp radicalisering. Een imam geeft een voorbeeld: “Komende week is het de geboortedag van onze profeet Mohammed. Tijdens deze bijeenkomst zal ik de aanwezigen attenderen op de gevaren van radicalisering.”

Een deel van de imams en moskeebestuurders zegt al actief te zijn op het gebied van radicalisering, en zijn ook van plan dit te blijven. Zij hebben met name over het onderwerp gesproken met jongeren. De imams erkennen dat jongeren het waarderen wanneer de imams op een laagdrempelige manier te benaderen zijn voor vragen. Zij vinden het belangrijk dat de jongeren een goede islamitische basis hebben, zodat zij meer zelfvertrouwen hebben wanneer zij benaderd worden door ronselaars. Een imam zegt: “Toen ik voor het eerst in de moskee aankwam, heb ik alle jongeren mijn telefoonnummer gegeven. De jongeren kunnen mij over verschillende thema’s benaderen als zij vragen hebben.” Ook heeft een deel van de imams bijeenkomsten voor jongeren georganiseerd om het thema te bespreken. De imams hebben het gevoel beter voorbereid te zijn op deze gesprekken door de training die ze hebben ontvangen. Een imam geeft hierbij aan gebruik te maken van een Facebookpagina, die door veel jongeren gevolgd wordt. Op deze pagina worden de bijeenkomsten aangekondigd, en wordt er gediscussieerd over theologische kwesties. Ook hebben imams en moskeebestuurders andere activiteiten voor jongeren georganiseerd waarmee ze de jongeren aan de moskee willen binden, bijvoorbeeld huiswerkbegeleiding, Koran lessen en sportactiviteiten. Daarnaast heeft een aantal imams en moskeebestuurders jongeren de gelegenheid gegeven in groepen samen te komen in een ruimte in de moskee. Zo willen zij controle houden over wat in deze groepen besproken wordt.

Ten slotte hebben de meeste imams het onderwerp radicalisering extra aandacht gegeven in de moskee, bijvoorbeeld tijdens het vrijdaggebed.

Religieus tegengeluid

Een belangrijk onderdeel van het project van CMO is imams in staat stellen een religieus tegengeluid te bieden aan jongeren. De imams erkennen het belang daarvan. Een imam zegt: “Door de basis van de jongeren te versterken, staan zij sterker tegenover mensen die misbruik kunnen maken van hun onwetendheid. Door op een informele manier in gesprek te blijven met jongeren kunnen zij naar mij toe komen, bijvoorbeeld in geval van twijfel over hun geloof.”

Een imam geeft een voorbeeld: “Vorige week had ik een bijeenkomst met jongeren. Ik vertelde hun het verschil tussen een grote jihad en een kleine jihad. Vaak denken mensen, met name jongeren, dat jihad een gevecht is met anderen. Maar jihad is een gevecht met jezelf. Door deze Hadith¹¹ aan hen te vertellen, merkte ik dat zij zich realiseerden wat jihad daadwerkelijk is.”

Imams zeggen toegankelijk te willen zijn voor jongeren, zodat de jongeren hen eerder benaderen als zij vragen hebben en de imam met de jongeren in gesprek kan blijven.

¹¹ Islamitische overleveringen.

De meerderheid van de aanwezigen is van plan de kennis en de inzichten van de voorlichtingsbijeenkomsten toe te passen in hun dagelijks leven, voornamelijk door het delen van de informatie met anderen. Onder andere door met hun kinderen in gesprek te gaan over het onderwerp. Zoals een moeder zegt: "Ook als kinderen niet willen praten, toch proberen. Het hoeft niet meteen over radicalisering te gaan, maar wel bijvoorbeeld over wat ze meemaken." Ook zijn de deelnemers van plan de kennis van de bijeenkomsten te delen met vrienden en familie, zodat ook zij alert kunnen reageren op de signalen van radicalisering bij jongeren. Daarnaast zeggen zij zich verder te willen verdiepen in het onderwerp. Een vader zegt: "Ik ga naar de bibliotheek om boeken te lenen over de kwestie radicalisering." Voor de meeste deelnemers betekent de bijeenkomst een eerste kennismaking met het onderwerp, de meeste informatie is nieuw. Een deel van hen heeft daarom behoefte aan vervolg voor meer verdieping, informatie over hulpbronnen waar zij terecht kunnen met vragen en praktischer handelingsperspectieven (bijvoorbeeld hoe zij het gesprek aan kunnen gaan met hun kinderen). Een beperkt deel van de aanwezigen heeft geen plannen om de kennis van de bijeenkomsten toe te passen in hun dagelijks leven (zij geven daar geen reden voor).

De deelnemers die wij na afloop van de voorlichtingsbijeenkomsten hebben gesproken, zeggen behoefte te hebben aan meer informatie over de invloed van social media. Dit geldt met name voor ouders die zich zorgen maken over het onlinegedrag van hun kinderen. Het onderwerp social media is tijdens de bijeenkomsten regelmatig ter sprake gekomen, maar er zijn geen duidelijke handelingsperspectieven aangereikt. Een groep moeders die wij gesproken hebben vindt het erg lastig om als ouder tegenwicht te bieden aan de informatie die hun kinderen online vinden. Vooral omdat de ouders weinig kennis hebben over IS en de informatie die deze organisatie verspreidt. Een groep jongeren die we gesproken hebben, heeft behoefte aan informatie over het beoordelen van de betrouwbaarheid van websites. Soms hebben zij namelijk vragen over het geloof die zij nergens anders kunnen stellen dan op internet (niet bij hun ouders of de imam), en in dat geval willen ze graag een betrouwbare site raadplegen.

4.3.5 Borging

Ten slotte hebben we bekeken hoe de kennis en de inzichten opgedaan in het project geborgd worden.

Imams en moskeebestuurders vinden dat radicalisering een belangrijk thema is, dat structureel aandacht nodig heeft. Een mogelijkheid om het onderwerp te bespreken is het vrijdaggebed, maar de imams en moskeebestuurders zeggen ook dat zij informatieavonden willen organiseren (of zij hebben dit al gedaan). Dit is met name van belang voor de ouderen die weinig Nederlands spreken (en zich daarvoor schamen), en niet weten waar ze terecht kunnen met hun vragen en zorgen. Wanneer er in de moskee een bijeenkomst in hun eigen taal wordt georganiseerd, voelen zij zich volgens de moskeebe-stuurder veilig genoeg om deze zorgen te bespreken.

Tijdens het project van CMO is regelmatig aan de orde gekomen dat een deel van de imams zich onvoldoende richt op de Nederlandse samenleving. Om de oriëntatie op Nederland te vergroten, ontwikkelt CMO momenteel samen met de VU een opleiding voor zowel zittende imams in Nederland als voor een nieuwe lichte van hier geboren en getogen imams in spé. Mogelijk worden deze modules met het ROR (Rijksopleidingsinstituut tegengaan Radicalisering) verder doorontwikkeld.

Daarnaast zijn er naar aanleiding van de debatten en de behoefte aan vervolg die daaruit bleek, verschillende activiteiten georganiseerd. Hieronder een selectie¹²:

- *Hengelo*

Er is een initiatief ontstaan naar aanleiding van het debat. Een groep jongeren is opgestaan die hun eigen geluid in Twente/Overijssel wil laten horen om de negatieve beeldvorming over islamitische/allochtone jongeren te veranderen. De meeste daarvan zijn Turkse-Nederlanders, maar anderen hebben zich inmiddels ook aangesloten.

De jongeren hebben een groep van rond de 60 tot 80 jongeren uit Enschede, Hengelo, Almelo, Oldenzaal, Haaksbergen en Deventer bijeengebracht. Ook hebben ze al met vier burgemeesters overleg gehad

¹² Overgenomen uit de eindevaluatie van CMO.

om hun ideeën voor te leggen. De jongeren zeggen graag een vervolgdebat te organiseren en behoefte te hebben aan aanvullende mediatrainingen.

- *Arnhem*

Twee stichtingen die aanwezig waren tijdens het debat in Arnhem willen ook voor hun achterban een vervolgdebat organiseren.

- *Den Haag*

In Den Haag willen (praktiserende) jongeren een vervolgdebat organiseren met jongeren uit de Schilderswijk. Het gaat om een groep van 50 tot 100 jongeren. Deze jongeren zijn niet verbonden aan een moskee, maar werken met een aantal sleutelfiguren samen.

Voor de borging van de resultaten van het project zeggen imams en moskeebestuurders dat gemeenten hierbij ook een rol zouden kunnen en moeten spelen. De gemeente zou bijvoorbeeld vaker langs moeten komen in de moskee om voorlichting te geven over verschillende thema's (zoals radicalisering en discriminatie). Op deze manier zijn de moskeebezoekers beter op de hoogte van de activiteiten van de gemeente en weten waar zij terecht kunnen met vragen of voor hulp. Ook zouden gemeenten meer activiteiten voor jongeren moeten organiseren, of ontmoetingsplekken zoals buurthuizen faciliteren.

Effectiviteit project IOT

5

5 Effectiviteit project IOT

In dit hoofdstuk beschrijven we de resultaten van het project van IOT 'Samenleven in tijden van extremisme'. We starten het hoofdstuk in paragraaf 5.1 met een omschrijving van de doelgroepen van het project. In paragraaf 5.2 gaan we vervolgens in op de procesevaluatie van het project, waarbij de uitvoering van het project, en bereik en participatie van de doelgroep(en) worden beschreven. Ten slotte besteden we in paragraaf 5.3 aandacht aan de effecten van het project: de gerapporteerde meerwaarde volgens IOT zelf en vervolgens de kennisontwikkeling, attitudeveranderingen en gedragsveranderingen van de doelgroep(en) komen hierbij aan bod.

5.1 De doelgroepen van IOT

Turks-Nederlandse gemeenschap algemeen

Radicalisering als thema leeft in de Turks-Nederlandse gemeenschap anders dan in de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap. Onder Syriëgangers is het aantal Turkse jongeren een stuk lager dan Marokkaanse jongeren. Uit de gesprekken met de trainers en uit eigen observaties blijkt dat er mede daardoor onder een groot deel van Turks-Nederlandse gemeenschap weerstand bestaat om het over radicalisering te hebben. Met name onder jongeren is er volgens de trainers sprake van ontkenning: "In onze gemeenschap komt radicalisering niet voor, het is een Marokkaans probleem." Jongeren zien het mogelijke gevaar binnen de Turks-Nederlandse gemeenschap niet, omdat ze zichzelf niet herkennen in het fenomeen. Ook is er sprake van weerstand om radicalisering te bespreken, omdat er binnen groepen van de Turks-Nederlandse gemeenschap een bepaalde 'moeheid' is om zich uit te spreken tegen zaken waar zij voor hun gevoel niks mee te maken hebben. "Waarom moeten wij verantwoording afleggen voor dingen waar wij niets mee te maken hebben?"

Daarnaast zeggen de meeste trainers dat er sprake is van een taboe rond het onderwerp, in verband met de schaamtecteeltuur binnen de gemeenschap. Dit taboe maakt het onderwerp moeilijk bespreekbaar. Zoals een trainer zegt: "Het is een onderwerp wat leeft, maar niemand wil het erover hebben."

Turkse ouders

De bijeenkomsten van IOT richten zich voornamelijk op ouders. Uit een inventarisatie van IOT blijkt dat ouders opvoedingsonzekerheid ervaren in de omgang met hun kinderen in de adolescentenleeftijd. Deze onzekerheid richt zich onder andere op het praten met hun kinderen over extremisme en radicalisering. Volgens IOT is een (groot) deel van hun achterban vaak laagopgeleid en hebben zij niet genoeg kennis van de islam om de specifieke argumenten van IS te weerleggen en daarover in gesprek te gaan met hun kinderen. De opvoedingsonzekerheid met betrekking tot het thema radicalisering wordt nog eens versterkt doordat ouders zich zorgen maken over het gebrek aan zicht op met wie hun kinderen omgaan. Die onzekerheid heeft ook mede te maken met een gebrek aan kennis over social media en op welke wijze en met wie hun kinderen actief zijn op social media. Volgens IOT is er sprake van een grote kloof tussen jong en oud. Ouders weten weinig over het leven van hun kinderen, en de kinderen hebben niet het idee dat hun ouders hen met iets kunnen helpen. Ook docenten, zo zegt het IOT, hebben vaak niet genoeg informatie om antwoord te geven op de vragen van de jongeren. De kloof tussen jongeren en ouders en tussen docenten en jongeren leidt ertoe dat veel jongeren voor hun informatievoorziening zijn aangewezen op het internet.

Turkse moeders

Moeders nemen in het project van IOT een belangrijke plaats in. IOT stelt in hun eindverslag dat opvoedingsverlegenheid groter is bij moeders dan bij vaders. De moeders hebben weinig kennis over radicalisering, en gaan daarom niet het gesprek aan met hun kinderen. Ook hebben zij behoefte aan meer ondersteuning voor als ze vragen hebben, onder andere zodat ze beter het gesprek aan kunnen gaan met hun kinderen. Veel Turkse moeders hebben volgens IOT weinig vertrouwen in Nederlandse instellingen. De angst bestaat dat wanneer zij bij een instelling zorgen uiten over hun kinderen met betrekking tot extremisme, hun kinderen uit huis worden geplaatst.

Turkse jongeren

Een deel van de bijeenkomsten richt zich op Turkse jongeren. Uit gesprekken met de trainers komt het beeld naar voren dat een deel van de jongeren zich steeds meer bewust is van hun Turkse identiteit en

zich steeds meer afzet tegen Nederland. Zij ervaren gevoelens van discriminatie en uitsluiting, wat er toe kan leiden dat zij denken in Turkije betere kansen te hebben dan in Nederland. Daarnaast hebben de jongeren het gevoel dat ze zich voortdurend moeten bewijzen en uitspreken tegen terroristische aanslagen die gepleegd worden in de naam van de islam. Sommigen zien niet in waarom zij zich daartegen moeten uitspreken, terwijl zij er niks mee te maken hebben. Daarnaast heeft een deel van de jongeren weinig kennis over de islam, en aangezien ze hier vaak niet met hun ouders over kunnen praten, zoeken ze hun informatie op het internet, met alle risico's om uiteindelijk beïnvloed te worden door het extremistische gedachtegoed van bijvoorbeeld IS.

Trainers

IOT is een overkoepelende organisatie van verschillende etnische groepen. Elke organisatie spreekt een andere achterban aan (bijvoorbeeld alevitische, jongeren- en vrouwengroepen). De trainers zijn verbonden aan de organisaties, en hebben daardoor verschillende achtergronden en een verschillende achterban. De aangesloten federaties is gevraagd om geschikte kaderleden voor te dragen voor het project. De kaderleden zijn geschikt geacht wanneer zij in staat waren complexe materie overtuigend te kunnen overbrengen, wanneer zij een bindende rol in de gemeenschap hebben en over een 'behoorlijk' niveau van algemene ontwikkeling beschikken. Daarnaast is ook gekeken naar gender, IOT had namelijk als doel veel vrouwen te bereiken. Wanneer IOT op basis van eerdere ervaringen een voorkeur had voor bepaalde trainers, is de federaties geadviseerd om deze trainers voor te dragen.

5.2 Procesevaluatie

In deze paragraaf beschrijven we of de activiteiten die zijn gepland ook daadwerkelijk conform de plannen zijn uitgevoerd (planmatige uitvoering), of de doelgroepen in voldoende mate zijn bereikt (initieel bereik) en of de doelgroepen ook daadwerkelijk voldoende hebben geparticipeerd (participatie).

De uitvoering van het project van IOT bestaat uit drie onderdelen:

- **Train-de-trainerprogramma**

In één training zijn 36 kaderleden van Turkse organisaties getraind om bijeenkomsten voor ouders en jongeren te organiseren.

De training bestond uit meerdere sprekers. Als eerste kwam een oud-voorzitter van een moskee aan het woord. Hij vertelde over de maatregelen die vanuit de moskee genomen zijn toen bleek dat een groep ronselaars in de moskee actief was (zoals het opstellen van beveiligers). Door deze ervaring heeft de moskee zaken anders aangepakt, er worden onder andere meer activiteiten voor jongeren georganiseerd (zoals een sportprogramma en weerbaarheidskursussen).

Vervolgens besprak een onderzoeker van de Universiteit Leiden de begrippen radicalisering, extremisme en terrorisme. Terrorismisme werd uitgelegd als 'het politieke instrument van zwakke groepen om een extreem doel te realiseren door angst te zaaien en de maatschappij te ontwrichten.'

Hierna behandelde een islamwetenschapper van *Diyanet* de religieuze kant van extremisme. Hij stelde dat geweld niet binnen de islam past, en behandelde hierbij voorbeelden uit de Koran. De profeet Mohammed zou bijvoorbeeld gezegd hebben dat geweld alleen toegestaan is in het geval van zelfverdediging.

Tijdens het vierde onderdeel van de training zijn richtlijnen opgesteld voor het organiseren van voorlichtingsbijeenkomsten. De aanbevelingen hebben onder andere betrekking op: de bijeenkomst afstemmen op de generatie (ouders of kinderen), gebruik maken van deskundigen op het terrein van radicalisering en de islam en een informele sfeer scheppen waarin de aanwezigen zich durven te uiten.

Hierna benaderde een onderzoeker extremisme vanuit een pedagogisch perspectief. Zij benadrukte dat ouders in gesprek moeten gaan met hun kinderen, grenzen moeten stellen en moeten praten over de ontwikkeling van (positieve) idealen.

Ten slotte sprak een onderzoeker over de moeilijkheden die migrantenorganisaties ervaren om verbanden te leggen in een gepolariseerde samenleving. Hij wees erop dat migranten zich niet neer moeten leggen bij uitsluiting en discriminatie, maar dat zij actief deel moeten nemen aan de samenleving.

Na elke spreker was er ruimte voor discussie met de aanwezigen, waarbij er sprake was van een levendige discussie en de deelnemers regelmatig persoonlijke ervaringen deelden.

- **Gespreks-/voorlichtingsbijeenkomsten**

Er zijn in totaal 72 bijeenkomsten georganiseerd door deze kaderleden. De bijeenkomsten zijn georganiseerd in samenwerking met verschillende (voornamelijk Turkse) verenigingen, zoals een moskee, jongerenorganisatie, buurthuis of een sportvereniging. Aangezien elke vereniging een andere achterban aanspreekt, hebben de bijeenkomsten vele lagen van de Turks-Nederlandse gemeenschap kunnen bereiken. Soms was de bijeenkomst gericht op jongeren (werkenden, scholieren, werklozen, laag- en hoogopgeleid), of op ouders (moeders en vaders samen, of apart), soms waren er zowel jongeren als ouders aanwezig.

Gemiddeld waren er 28 mensen per bijeenkomst aanwezig, in totaal zijn er 2062 personen bereikt, waarvan ongeveer evenveel mannen en vrouwen. Bij de grootste bijeenkomsten waren er 150 aanwezigen.

IOT hanteerde bij de bijeenkomsten het uitgangspunt dat lokale organisaties zelf invulling geven aan het programma, afhankelijk van de behoeftes van de doelgroep. Hierdoor verschilt de opbouw van de bijeenkomsten onderling. Regelmatig zijn er sprekers uitgenodigd. Op meerdere bijeenkomsten was een medewerker van de gemeente aanwezig die uitleg gaf over de instanties waar ouders heen kunnen met zorgen of waar jongeren terechtkunnen met vragen over het vinden van een stage. Ook was regelmatig een onderzoeker uitgenodigd die radicalisering vanuit pedagogisch perspectief behandelde, of een islamgeleerde die radicalisering en geweld vanuit een theologisch perspectief besprak.

Vanuit de aanwezigen zijn met name de thema's discriminatie en uitsluiting aangedragen. Jongeren hebben hun frustraties geuit over discriminatie en het gevoel er niet bij te horen in Nederland. Ouders reageerden met name bezorgd en vroegen zich af wat deze discriminatie voor gevolgen kan hebben voor hun kinderen, en wat ertegen gedaan kan worden.

Zowel de jongeren als de ouders hebben actief deelgenomen tijdens de bijeenkomsten. Er was veel belangstelling voor het thema, er werden veel vragen gesteld, persoonlijke ervaringen gedeeld en er was sprake van een levendige (soms emotionele) discussie.

- **Slotbijeenkomst**

In de slotbijeenkomst zijn ongeveer 25 getrainde kaderleden samengekomen om ervaringen uit te wisselen over de georganiseerde voorlichtingsbijeenkomsten. Er zijn zeven evaluatiepunten besproken.¹³ Wij behandelen hier de drie, in onze opinie, belangrijkste punten. Wat betreft het bevorderen van het inzicht in het verschijnsel extremisme, stelt IOT dat de trainers de weerstand van de jongeren om het onderwerp te bespreken hebben verminderd. Jongeren staan opener voor het onderwerp en zien in dat het bespreken van radicalisering ook van belang is voor de Turks-Nederlandse gemeenschap. Bij het volgende evaluatiepunt is besproken of deelnemers van de bijeenkomsten gestimuleerd zijn om het gesprek met jongeren aan te gaan. De trainers zeggen tijdens de slotbijeenkomst dat vanuit de deelnemers grote behoefte is aan vervolg. Eén bijeenkomst zou niet voldoende zijn om handelingsperspectieven aan te reiken om het gesprek aan te gaan met jongeren. Ditzelfde geldt ook voor het volgende evaluatiepunt: bestrijden van de handelingsverlegenheid van ouders. Ouders hebben weinig inzicht in de leefwereld van hun kinderen, er is sprake van een afstand tussen ouder en kind. Zij hebben behoefte aan meer duidelijke handvatten, waardoor zij deze afstand kunnen verkleinen.

De aanwezigen participeerden in de discussie, en vertelden open over hun ervaringen en inzichten die ze in de bijeenkomsten hebben opgedaan. De boodschap die tijdens de slotbijeenkomst door IOT is uitgedragen, is dat de nadruk moet liggen op de eigen verantwoordelijkheid van de Turks-Nederlandse gemeenschap.

Ook was er sprake van een kritische houding vanuit het IOT jegens de eigen gemeenschap: zij meenden dat de Turks-Nederlandse gemeenschap te veel naar binnen is gericht, "we moeten als gemeenschap meer verbindingen leggen met andere groepen".

¹³ Bevorderen inzicht in het verschijnsel extremisme; stimuleren van het gesprek met jongeren; bestrijding handelingen verlegenheid van ouders; bereiken moeders/vrouwen; bevorderen religieuze weerbaarheid; agendering van het onderwerp binnen organisatie; behoud relaties Nederlandse samenleving.

5.3 Effectevaluatie

In deze paragraaf bespreken we de effecten van het project van IOT. In paragraaf 5.3.1 wordt beschreven welke effecten IOT zelf heeft waargenomen. In de paragrafen daarna beschrijven wij de effecten die wij hebben geconstateerd. We gaan hierbij in op de effecten van het project op de niveaus van kennis, attitude en gedrag. We eindigen met het borgen van de resultaten van het project.

5.3.1 Zelf gerapporteerde meerwaarde

In deze paragraaf worden de effecten van het project behandeld, zoals omschreven door IOT in hun eindevaluatie. Deze eindevaluatie richt zich met name op de effecten van de bijeenkomsten die georganiseerd zijn door de trainers.

IOT zegt dat de deelnemers van de bijeenkomsten openhartig en betrokken waren, dat er in een vertrouwelijke sfeer vrijuit gepraat kon worden. Extremisme is volgens IOT geen taboe-onderwerp meer, maar voor de meeste ouders is en blijft het lastig om over de problemen met hun kinderen te praten. IOT zegt dat de ouders het als bevrijdend hebben ervaren om hierover met anderen te kunnen praten. Daarnaast is in de bijeenkomsten ook gekeken naar manieren om verbinding tussen groepen (moslims en niet muslims) tot stand te brengen. Wanneer deze verbindingen tot stand komen, zou dat polarisatie en uitsluiting (een voedingsbodem voor radicalisering) kunnen verminderen.

Tijdens het project lag de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van de Turks-Nederlandse gemeenschap en is regelmatig kritiek geuit over de geslotenheid van deze gemeenschap. Ten slotte geeft IOT in hun eindevaluatie aan dat ouders door de bijeenkomsten gesterkt zijn om het gesprek met hun kinderen aan te gaan over extremisme, met name door het aanbieden van handelingsperspectieven (deze worden besproken in de volgende paragraaf). Bij de jongeren is door de bijeenkomsten een bewustzijn gecreëerd over de gevaren van extremisme.

5.3.2 Kennis

IOT beoogt met hun project kennis te vergroten van zowel trainers (via de training) als van ouders en jongeren (via de bijeenkomsten). In deze paragraaf beschrijven we de kennis die trainers hebben opgedaan in hun training, de manier waarop de trainers de kennisoverdracht vormgegeven hebben, de belangrijkste thema's die in de bijeenkomsten zijn besproken en ten slotte de belangrijkste punten waar de discussie zich op richtte tijdens de bijeenkomst.

Kennis van trainers opgedaan bij de training

Uit de gesprekken met de trainers blijkt dat zij tijdens de training met name kennis hebben opgedaan met betrekking tot de theorie over radicalisering. In de training zijn onder andere de definitie van radicalisering en het pedagogisch en religieuze perspectief van radicalisering besproken (zie paragraaf 5.2). Ook is radicalisering in een breder perspectief geplaatst door naast islamitisch jihadisme ook andere vormen van radicalisering te benoemen, zoals links en rechts geïnspireerd radicalisme. Daarnaast is tijdens de training de boodschap overgedragen dat het van belang is om radicalisering te bespreken, zowel in de gemeenschap als tussen ouders en hun kinderen.

Tactiek sleutelpersonen bij voorlichtingsbijeenkomsten

Er is bij een groot deel van de Turks-Nederlandse gemeenschap sprake van weerstand om het over extremisme en radicalisering te hebben. Dit heeft ertoe geleid dat de trainers bepaalde tactieken hebben gebruikt tijdens de bijeenkomsten om het onderwerp extremisme toch te kunnen bespreken. Er is met name geprobeerd het onderwerp 'dichterbij' te brengen: een groot deel van de weerstand binnen de Turks-Nederlandse gemeenschap om het over extremisme te hebben, komt voort uit het idee dat extremisme niet voorkomt in hun gemeenschap. Wanneer de trainer echter specifieke voorbeelden van extremisme binnen de gemeenschap benoemt (bijvoorbeeld door een familielid van gesneuvelde Turkse Syriëganger uit te nodigen voor de bijeenkomst, zoals bij een bijeenkomst is gebeurd), gaat het onderwerp meer leven en neemt de weerstand af.

Vergelijkbaar met de bijeenkomsten in het project van SMN, zeggen trainers daarnaast dat radicalisering het beste besproken kan worden wanneer de verbinding gemaakt wordt met algemene maatschappelijke thema's als discriminatie en uitsluiting. Wanneer het thema breder benaderd wordt, voelen de aanwezigen zich minder aangevallen en zal de weerstand om het onderwerp te bespreken afnemen. Met

dezelfde reden zijn ook verschillende verschijningsvormen van radicalisering besproken. Trainers vinden het belangrijk om ruimte te geven aan de frustraties van jongeren met betrekking tot discriminatie en uitsluiting, aangezien dit een voedingsbodem kan zijn voor radicalisering.

Een trainer geeft een voorbeeld hoe hij dit in de praktijk heeft vormgegeven tijdens een bijeenkomst voor jongeren: “Ik heb het onderwerp radicalisering voorzichtig gebracht. Ik heb ingezet op jeugdwerkloosheid en discriminatie, dat was mijn ingang. Geleidelijk ging het gesprek naar radicalisering. Als je direct bent en gelijk over radicalisering begint, kunnen jongeren zich gestigmatiseerd en bestempeld voelen als radicaal, dat gevoel wilde ik niet geven.”

Ten slotte is uit de gesprekken met trainers en eigen observaties gebleken dat er regelmatig een geestelijke leider aanwezig was bij de bijeenkomst. Deze behandelde radicalisering vanuit een theologisch perspectief. Onder andere de geschiedenis van de islam is behandeld en is besproken dat vanuit de islam het doden van onschuldigen streng wordt afgekeurd. Hierbij werd regelmatig de Koran aangehaald: “Wie één mens doodt, het ware alsof hij de hele mensheid gedood heeft.”

Trainers geven hierbij aan dat welke invalshoek of tactiek tijdens de bijeenkomst ook gekozen wordt, het thema discriminatie altijd naar voren is gekomen tijdens de bijeenkomsten. Dit is, eveneens vergelijkbaar met SMN, één van de belangrijkste thema's tijdens de discussie met de aanwezigen. Hier komen wij in het onderdeel *'Discussiepunten tijdens bijeenkomsten'* op terug.

Thema's van voorlichtingsbijeenkomsten

Vanuit deze achtergronden zijn de volgende thema's door de trainers behandeld tijdens de bijeenkomsten.

- **Radicalisering bespreekbaar maken en in dialoog gaan met anderen.**

Het bespreekbaar maken van radicalisering heeft in het project van IOT met name betrekking op het gesprek tussen ouders en kinderen. Ouders hebben hiervoor een aantal handelingsperspectieven aangereikt gekregen tijdens de bijeenkomsten. Er is binnen een deel van de Turks-Nederlandse gemeenschap een kloof tussen ouders en hun kinderen, er is weinig sprake van onderlinge dialoog. Belangrijk is: “Maak contact met je kind en luister, sta voor je kind klaar, verdiep je in zijn leven, heb begrip voor je kind en oordeel niet.” Als aanbeveling werd hierbij gegeven de televisie uit te doen tijdens het eten, regels op te stellen met kinderen (bijvoorbeeld op tijd thuis voor het eten) en wanneer deze regels verbroken worden consequenties te stellen (bijvoorbeeld de telefoon afnemen of huisarrest). Hierbij werd benadrukt dat wanneer het kind zich niet veilig voelt thuis, het kind op zoek kan gaan naar (potentieel gevaarlijke) anderen die hem wel begrijpen en waar hij zich thuis voelt.

Ook werd het belang benadrukt dat ouders goed integreren in Nederland en zich niet moeten afkeren van de Nederlandse samenleving. Hun kinderen zijn in Nederland opgegroeid, en wanneer de ouders een goede relatie willen opbouwen met hun kind, zullen ze zich moeten verdiepen in Nederland. Hierbij is opgemerkt dat na een bepaalde leeftijd kinderen zelfstandiger worden en ouders minder invloed hebben. Daarom is het belangrijk om op vroege leeftijd te starten met het contact maken met het kind.

- **Bewustwording van radicalisering, taboe doorbreken**

Om radicalisering bespreekbaar te maken (het vorige punt) is het van belang dat het taboe rondom het onderwerp doorbroken wordt. Hiervoor zijn er tijdens bijeenkomsten deskundigen uitgenodigd (onderzoekers, medewerkers van de gemeente, theologische geleerden, zie ook paragraaf 5.2), en is er samen gediscussieerd over het onderwerp. Trainers zeggen dat alleen wanneer bewustwording gerealiseerd is, er ruimte kan zijn voor het nemen van eigen verantwoordelijkheid, en voor zelfkritiek.

- **Kennisoverdracht**

Ook vergelijkbaar met het project van SMN was dat een deel van de bijeenkomst zich richtte op het overbrengen van kennis over radicalisering. Er zijn vragen behandeld als: wat is radicalisering? Wanneer is er sprake van radicalisering? Wat zijn de signalen? Regelmatig zijn er sprekers uitgenodigd om de antwoorden op deze vragen te bespreken. Daarnaast hebben trainers ook de boodschap overgedragen dat er meer dialoog en verbinding tussen verschillende groepen plaats moet vinden.

Discussiepunten tijdens bijeenkomsten

Het bespreken van de bovenstaande thema's heeft geleid tot de volgende discussiepunten tijdens de bijeenkomsten.

- **Discriminatie en uitsluiting**

Tijdens alle bijeenkomsten komen vanuit de aanwezigen de onderwerpen discriminatie, uitsluiting en polarisering naar voren. Voornamelijk jongeren voelen zich niet geaccepteerd en onrechtvaardig behandeld, en zij hebben hierover duidelijk hun frustraties geuit tijdens de bijeenkomsten. Ouders hebben zelf ook te maken met discriminatie en uitsluiting, maar maken zich met name zorgen over de plek in de Nederlandse maatschappij voor hun kinderen. Trainers hebben begripvol gereageerd op deze frustraties, maar zeggen ook dat er vanuit het idee van eigen verantwoordelijkheid gekeken moet worden naar de eigen gemeenschap voor oplossingen.

- **Politieke context**

Regelmatig kwamen in de discussies de politieke situatie in Turkije (onder andere de spanningen tussen verschillende groepen) en de politieke situatie in Nederland (bijvoorbeeld de populariteit van de PVV en verdeeldheid tussen bevolkingsgroepen) aan de orde. Voornamelijk wanneer de situatie in Turkije werd besproken, konden de emoties bij de aanwezigen hoog oplopen. Bij één bijeenkomst leidde dit bijna tot een fysieke confrontatie tussen twee aanwezigen. Trainers hebben in de gesprekken gezegd dat ze er tijdens de bijeenkomsten op hebben gelet dat de politieke situatie zo weinig mogelijk werd besproken, vanwege mogelijke (heftige) discussies die konden ontstaan vanuit verschillende politieke perspectieven. Een van de trainers zegt: "Toen ik mensen wilde uitnodigen voor de bijeenkomst kreeg ik te horen 'als die van die partij komt, kom ik niet'."

- **Opvoedingsverlegenheid**

Vanuit de ouders kwam tijdens de bijeenkomsten hun opvoedingsverlegenheid duidelijk naar voren. De centrale vraag van de aanwezigen was: hoe beschermen we onze kinderen tegen de invloeden van radicale groepen? Zoals eerder genoemd hebben de meeste ouders weinig zicht op het leven van hun kinderen, met name wat betreft de activiteiten van hun kinderen op internet. In de meeste bijeenkomsten is ook ingegaan op de rol van social media in het radicaliseringsproces, al werden daarvoor weinig concrete handelingsperspectieven aangereikt. Er werd vanuit de trainers benoemd dat het belangrijk is dat ouders weten met wie hun kinderen online omgaan, waarop een aantal vaders reageerde: "Social media heeft veel meer invloed dan wij als ouder." Een vader zei dat hij daarom het internet na een bepaalde tijd 's avonds afsluit.

5.3.3 Attitude

Naast het overdragen van kennis heeft het project van IOT tot doel de trainers en de aanwezigen van de bijeenkomsten (jongeren en ouders) ontvankelijk te maken voor de boodschap tegen radicalisering. Volgens IOT betekent dit dat de Turks-Nederlandse gemeenschap in eerste instantie moet erkennen dat ook binnen hun gemeenschap het gevaar schuilt van het radicaliseren van jongeren, en vervolgens moet er binnen de eigen verantwoordelijkheid gekeken worden naar oplossingen van het probleem radicalisering. Tijdens ons onderzoek hebben we bekeken of er een attitudeverandering in de vorm van een bewustwordingsproces heeft plaatsgevonden bij de doelgroepen. Wij hebben hiervoor gesprekken gevoerd met zowel trainers als aanwezigen bij de bijeenkomsten.

Belangrijk om hierbij te noemen, is dat IOT bestaat uit verschillende organisaties met elk hun eigen achterban. Deze achterbannen bestaan uit verschillende onderdelen van de Turks-Nederlandse gemeenschap, met hun eigen groepen. Per achterban kan het dan ook verschillen hoe ze tegen het onderwerp extremisme aankijken voor de bijeenkomst (staan ze open voor het onderwerp of is er sprake van weerstand?), en er is dus ook verschil in hoeverre de bijeenkomst heeft geleid tot een attitudeverandering.

Algemeen

Volgens de trainers en eigen observaties waren de aanwezigen in het begin van de bijeenkomst aarzelend, terughoudend of fel tegen het bespreken van het onderwerp. Trainers zeggen dat deze houding na de bijeenkomst is veranderd, de aanwezigen staan opener om het onderwerp te bespreken en begrijpen het doel van de bijeenkomst. De trainers menen dat dat voor een deel te maken heeft met het veiligheidsgevoel van de aanwezigen. Zodra de aanwezigen zich veilig voelen in een groep delen ze sneller hun mening en persoonlijke ervaringen. Daarnaast zeggen de trainers dat de houding van de meeste aanwezigen door de bijeenkomst omslaat van 'dit is niet mijn islam, en het gaat niet over mij', naar 'wij moeten als gemeenschap ook onze verantwoordelijkheid nemen'.

Jongeren

Er bestaat onder veel jongeren weerstand en ontkenning wanneer het over radicalisering gaat. Zij willen het met name over discriminatie hebben. Tijdens de bijeenkomst is door de trainers aan de ene kant ruimte gegeven voor hun frustraties, maar is ook geprobeerd het onderwerp dichterbij de belevingswereld van de jongeren te brengen (onder andere door het bespreken van voorbeelden van extremisme binnen de Turks-Nederlandse gemeenschap). Hierdoor is in sommige gevallen bereikt dat de jongeren genuanceerder naar het onderwerp kijken, en zich bewuster zijn van de gevaren van extremisme. Trainers zeggen echter dat dit zeker niet bij alle jongeren het geval is, en wanneer dit wel het geval is, het inzicht in extremisme oppervlakkig blijft.

5.3.4 Gedrag

Naast de eerder genoemde kennisoverdracht en attitudeveranderingen is het ook de bedoeling dat de trainers en ouders, door middel van het aanbieden van concrete handelingsperspectieven, het geleerde ook daadwerkelijk in de praktijk brengen. We hebben zowel aanwezigen van de bijeenkomsten als trainers gevraagd in hoeverre dit bij hen het geval is.¹⁴

De meeste trainers vinden dat deelnemers meer in gesprek gaan met elkaar. Tijdens de bijeenkomst was er veel sprake van discussie, er werd kritiek geuit op (geslotenheid van) de eigen gemeenschap en er is daarbij met alle aanwezigen gezocht naar oplossingen. Na de bijeenkomst bleven veel deelnemers lang napraten. Een trainer zei dat zij in de pauze van de bijeenkomst veel is aangesproken door vaders met zorgen over hun kinderen. Ook was er duidelijk behoefte aan vervolg vanuit de aanwezigen om nog een keer het onderwerp te bespreken. Een aantal trainers zegt nog regelmatig mensen van de bijeenkomsten terug te zien, en zij voeren dan opnieuw gesprekken over het onderwerp. De ouders zeggen zelf onderling (met familie, vrienden, burens) verder te willen praten over dit onderwerp. Sommige trainers zijn echter sceptisch, en vragen zich af hoe lang de deelnemers nog over dit onderwerp zullen blijven praten met anderen.

Een deel van de bijeenkomsten is georganiseerd in samenwerking met een moskee. De trainers merken dat het onderwerp extremisme ook steeds vaker in de moskee besproken wordt. Regelmatig komt het in het vrijdaggebed aan bod.

De trainers vinden dat één bijeenkomst voor ouders en jongeren niet voldoende is gebleken om een bewustzijnsproces bij de aanwezigen op gang te brengen. Een trainer zei: "Daar zijn minstens drie bijeenkomsten voor nodig."

We hebben de trainers ook gevraagd in hoeverre zij actief zijn geweest sinds de training en de bijeenkomsten. De meesten zeggen dat zij met hun achterban in gesprek zijn gebleven over het onderwerp. Een aantal van hen zegt dagelijks discussies te voeren, en regelmatig vragen te ontvangen over het onderwerp. Om deze discussies te kunnen voeren en de vragen te kunnen ontvangen, maken ze gebruik van de kennis die zij opgedaan hebben tijdens hun training. Daarnaast waren de meeste trainers via hun organisaties al langer actief op het gebied van preventie van extremisme, onder andere door regelmatig het gesprek aan te gaan met hun achterban over het onderwerp, of het organiseren van activiteiten

¹⁴ Het was voor ons niet mogelijk om deelnemers een tijd na de bijeenkomst te bevragen in hoeverre zij de kennis hebben toegepast. Daarom hebben wij alleen kunnen vragen wat de ouders verwachten te doen met de kennis van de bijeenkomst, niet wat zij daadwerkelijk gedaan hebben.

voor jongeren. Zij willen op deze manier actief blijven, soms ook in samenwerking met IOT. Een trainer die actief is in de gemeenteraad heeft daar een presentatie gegeven over zijn ervaringen met het project van IOT. Ten slotte heeft een aantal trainers al (meerdere) vervolgbijeenkomsten georganiseerd voor jongeren of ouders.

5.3.5 Borging

Ten slotte hebben we bekeken hoe de kennis en de inzichten opgedaan in het project geborgd kunnen worden. Alle bevraagde trainers zeiden van plan zijn actief te blijven op het gebied van preventie van radicalisering, voornamelijk door het verder delen van hun kennis over het onderwerp en verder te discussiëren met de achterban. Een deel van hen wil dit invullen door het organiseren van meerdere bijeenkomsten voor ouders en/of jongeren, eventueel samen met andere trainers. Eén trainer zei graag een spreekuur te organiseren waarin ouders en jongeren hun vragen en zorgen kunnen bespreken. Een andere trainer die actief is binnen een gemeenteraad, is van plan om binnen de politiek meer aandacht voor het thema te vragen.

Vergelijkbaar met de sleutelpersonen van het project van SMN, zeggen de trainers van IOT van goede wil te zijn om actief te blijven, maar zijn er grenzen aan hun tijd, kennis en middelen om de plannen uit te voeren.

Om de ervaringen van het project te kunnen blijven borgen, vinden veel trainers dat gemeenten meer in gesprek zouden moeten met lokale organisaties, om meer zicht te krijgen in wat er speelt in de gemeenschappen.¹⁵ Ook zouden zij graag zien dat ambtenaren vaker aanwezig zijn bij bijeenkomsten voor ouders en jongeren, om aan de gemeenschap te laten zien dat de gemeente ook betrokken is bij dit onderwerp en te zorgen dat de gemeente beter benaderbaar is voor vragen. Een enkele trainer vindt ook dat de gemeenten meer (financiële) middelen beschikbaar zou moeten stellen, onder andere om meer bijeenkomsten te kunnen organiseren. Het IOT heeft in dat kader gesprekken gevoerd met de gemeenten Rotterdam en Nijmegen, wat in Nijmegen tot een vervolg heeft geleid.

In het kader van de borging is dit jaar de handreiking van het project van IOT verschenen, waarin de ervaringen van het project samen zijn gebracht. De handreiking is opgesteld voor Turkse organisaties en gemeenten die van plan zijn vergelijkbare bijeenkomsten te organiseren. Deze handreiking is verspreid onder de prio-gemeenten, de tweedetranchegemeenten en naar Turkse organisaties.

¹⁵ Een vergelijkbare aanbeveling komt uit het onderzoek van Van de Bunt adviseurs. Zij zijn van mening dat op dit moment de Nederlandse overheid minder adequaat kan ingrijpen bij maatschappelijke spanningen, omdat het structurele overleg met minderheden ontbreekt. Zij adviseren daarom een herinvoering van het Landelijk Overleg Minderheden (LOM) wat in 2011 is afgeschaft (Evaluatie Landelijk overleg minderhedenbeleid, 2016).

Conclusie

6

6 Conclusie

In dit hoofdstuk beschrijven we de conclusies van de projecten van SMN, CMO en IOT. In paragraaf 6.1 gaan we in op de analyse van de plannen van aanpak van de organisaties. In paragraaf 6.2 besteden we aandacht aan de selectie en het takenpakket van de sleutelpersonen en trainers van de projecten. In paragraaf 6.3 beschrijven we de uitvoering van de plannen: in hoeverre hebben de organisaties uitgevoerd wat zij volgens afspraak zouden uitvoeren. In paragraaf 6.4 gaan we in op de effecten van de projecten op de niveaus van kennis, attitude en gedrag. In paragraaf 6.5 gaan we in op de uitdagingen en mogelijkheden wat betreft de borging van de resultaten van de projecten. We eindigen in paragraaf 6.6 met een omschrijving van de effecten van de projecten op de weerbaarheid van de gemeenschap.

6.1 Analyse plannen van aanpak

De plannen van aanpak van de drie organisaties zijn in zeer algemene en globale termen verwoord. Er valt minder goed uit op te maken aan welke werkzame mechanismen met name aandacht zal worden besteed. In de plannen wordt gesproken over het vergroten van de weerbaarheid en is aangegeven dat daarvoor netwerkbijeenkomsten, debatten, voorlichtingsbijeenkomsten en trainingen worden gegeven. Welke onderwerpen en op welke wijze die in bijeenkomsten aan de orde komen, wordt minder duidelijk uit de plannen. Hetzelfde geldt voor de doelen; deze zijn onvoldoende duidelijk, concreet en toetsbaar.

Daarnaast krijgt het begrip weerbaarheid in de plannen van de organisatie geen expliciete invulling. Weerbaarheid is geoperationaliseerd in bewustwording ten aanzien van het onderwerp, en het bespreekbaar maken daarvan. Naast bewustwording en bespreekbaar maken, is het echter ook belangrijk dat de deelnemers een andere houding aannemen, zodat zij ontvankelijk zijn voor de boodschap tegen radicalisering. Ook dienen zij handelingsperspectieven aangereikt te krijgen en deze vervolgens ook toe te passen. Aan de uitwerking daarvan wordt in de plannen nauwelijks aandacht gegeven.

6.2 Selectie van sleutelpersonen

De sleutelpersonen en trainers van IOT en SMN zijn geselecteerd op basis van een aantal criteria. Een belangrijk criterium is dat zij over een bepaalde mate van autoriteit beschikken in de gemeenschap. Het is goed dat de sleutelpersonen en trainers lokaal geselecteerd worden, maar de criteria voor de selectie blijven verder vrij abstract. Met name bij het project van CMO is er geen sprake van duidelijke selectiecriteria en een duidelijke selectie van personen die getraind zouden kunnen worden. De moskeeën hebben van de koepelorganisaties een open uitnodiging voor het project ontvangen en vervolgens konden imams en moskeebestuurders zelf bepalen wie ze daarvoor wilden opgeven. Naast gebrek aan een duidelijke invulling van de criteria voor het kader wordt in de plannen van de organisaties niet duidelijk welke rol dit kader precies heeft, welke kwaliteiten daarvoor nodig zijn, en hoe het kader daarbij ondersteund kan en moet worden.

6.3 Uitvoering van de plannen

Bij het project van SMN zijn in 12 trainingen 99 sleutelpersonen getraind. De training bestond uit twee dagen. Er is theorie behandeld, maar er zijn ook praktijkvoorbeelden besproken en er is geoefend met gesprekstechnieken. SMN heeft gewerkt met één trainer. Er zijn 30 voorlichtingsbijeenkomsten voor ouders georganiseerd, waarmee 1460 mensen zijn bereikt.

In het project van CMO zijn elf regionale en lokale debatten voor jongeren en ouders georganiseerd. Daarmee zijn meer dan 590 mensen bereikt. Er was één train-de-trainer-training, en vervolgens zeven reguliere trainingen. Er zijn in totaal 119 moskeebestuurders en 76 imams getraind. De training bestond uit één dag. CMO heeft gewerkt met drie trainers die elk een aparte module behandelde. In de training lag vooral de nadruk op theorie en op zelfreflectie. De training was minder gericht op het bieden van praktische handelingsperspectieven. Daarnaast zijn er in totaal tien voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd voor jongeren en ouders, waarbij ongeveer 400 mensen bereikt zijn.

Bij IOT zijn er 36 trainers getraind, tijdens één training. Het betrof een training van een weekend (2 dagen). Er waren meerdere sprekers aanwezig uit zowel de praktijk als uit de wetenschap. In de training lag de nadruk op theorie, waarbij regelmatig een link naar de praktijk is gelegd. Er zijn in totaal 72 bijeenkomsten voor jongeren en ouders georganiseerd door de kaderleden, waarbij 2062 personen bereikt zijn.

Gezien deze uitvoering kunnen wij stellen dat de projecten een groot aantal mensen bereikt hebben. Ook kunnen we concluderen dat SMN en IOT de projecten tijdig en conform de eigen plannen hebben uitgevoerd.

CMO heeft tijdens het project een aanpassing doorgevoerd. De training bleek in de ogen van CMO niet voldoende te zijn om een kader te realiseren om het anti-radicaliseringsprogramma van CMO uit te rollen. Daarnaast wilde CMO, gezien de weerstand vanuit de eigen gemeenschap, het kader niet in een moeilijke positie brengen. CMO heeft daarom het train-de-trainerprincipe losgelaten. Wellicht dat CMO bij aanvang van het project een inschattingsfout heeft gemaakt door het kennisniveau van de deelnemers te overschatten. De deelnemers gaven namelijk zelf aan dat in de training erg veel theorie behandeld werd in een korte tijd, en dat de inhoud erg abstract was en weinig concreet.¹⁶ Aannemelijk is ook dat de conclusie van CMO is ingegeven doordat in de training weinig tot geen aandacht is besteed aan het praktijkdeel waarin behandeld zou worden hoe de deelnemers het beste in gesprek konden gaan met jongeren. Dit onderdeel is overgeslagen in verband met tijdgebrek.

Wat betreft de participatie blijkt dat zowel de aanwezigen bij de voorlichtingsbijeenkomsten als de trainers/sleutelpersonen/imams en moskeebezoekers bij de trainingen over het algemeen persoonlijke ervaringen hebben gedeeld, veel vragen hebben gesteld en actief betrokken waren. Dit heeft geleid tot levendige en soms emotionele discussies.

6.4 Kennis, attitude en gedrag

In deze paragraaf gaan we in op de effecten van de drie projecten op drie niveaus bij de deelnemers, namelijk: kennis, attitude en gedrag.

6.4.1 Kennis

Zowel de trainers en sleutelpersonen als de aanwezigen bij de voorlichtingsbijeenkomsten, hebben voornamelijk kennis opgedaan over de theorie van radicalisering (de definitie, de verschijningsvormen en het proces van radicalisering). Ook is er informatie over hulpbronnen gedeeld: waar kunnen ouders en sleutelpersonen terecht voor vragen en bij een vermoeden van radicalisering?

Tactiek bij de bijeenkomsten

In verband met de frequent geuite gevoelens van stigmatisering bij de deelnemers, is er tijdens de bijeenkomsten van de drie projecten voor gekozen om het thema radicalisering breed te behandelen. De informatie is gekoppeld aan grote maatschappelijke thema's zoals uitsluiting en discriminatie. Het idee daarachter is dat wanneer het thema breder benaderd wordt, de aanwezigen zich minder aangevallen zullen voelen en de weerstand om het onderwerp te bespreken af zal nemen. Deze weerstand was voornamelijk aanwezig bij de Turks-Nederlandse gemeenschap. Daarnaast is geprobeerd de weerstand te verminderen door het thema 'dichterbij' te brengen. Er is hierbij gebruikgemaakt van voorbeelden van radicalisering binnen de eigen gemeenschap en in de directe omgeving van de aanwezigen.

¹⁶ CMO gaf zelf ook in hun eindevaluatie aan dat het thema ingewikkeld is en niet goed in één training kan worden behandeld. Bovendien, zo zei men, wilde men de trainers niet blootstellen aan de kritiek die CMO met regelmaat krijgt uit de Turks-Nederlandse gemeenschap dat men een verlengstuk is van de Nederlandse overheid.

Discussiepunten tijdens bijeenkomsten

Tijdens alle bijeenkomsten komen vanuit de aanwezigen de onderwerpen discriminatie, uitsluiting en polarisering naar voren. Voornamelijk jongeren voelen zich niet geaccepteerd en onrechtvaardig behandeld. Zij hebben hierover duidelijk hun frustraties geuit tijdens de bijeenkomsten. Ouders hebben zelf ook te maken met discriminatie en uitsluiting, maar maken zich met name zorgen over de plek in de Nederlandse maatschappij van hun kinderen. Trainers en sleutelpersonen hebben ruimte gegeven voor het uiten van deze frustraties. Men vond het belangrijk om daarna het onderwerp terug te brengen naar het eigenlijke onderwerp, radicalisering, en men benadrukte telkens dat discriminatie geen excuus is voor radicalisering. De trainers en sleutelpersonen hebben tijdens de bijeenkomsten de boodschap overgedragen dat er naar de eigen gemeenschap gekeken moet worden voor het aandragen van oplossingen.

6.4.2 Attitude

De interventies hebben niet alleen tot doel kennis over te dragen, maar ook om de gemeenschap ontvankelijk te maken voor de boodschap tegen radicalisering. Dat betekent dat de gemeenschap de eigen verantwoordelijkheid bij het aanpakken van radicalisering moet onderkennen en ook de bereidheid moet hebben om daadwerkelijk activiteiten te ondernemen die radicalisering tegengaan.

Bij een aanzienlijk deel van de aanwezigen bij de voorlichtingsbijeenkomsten was er voorafgaand aan de bijeenkomsten sprake van weerstand om het onderwerp te bespreken (dit was met name het geval bij de Turks-Nederlandse gemeenschap). Ook bij de trainingen was er in sommige gevallen enige mate van terughoudendheid en sprake van een sceptische houding. Gedurende de bijeenkomsten en trainingen werden de aanwezigen meer ontvankelijk voor de boodschap. Ouders waren meer open om het onderwerp te bespreken. Door de bijeenkomsten hebben de ouders de mogelijkheid gehad om hun zorgen over hun kinderen te delen met andere ouders en zijn zij zich ervan bewust geworden dat andere ouders vergelijkbare zorgen hebben. Het project van CMO richtte zich voor een belangrijk deel op imams en bestuurders van moskeeën en ook de andere organisaties hebben tijdens het project samengewerkt met moskeeën. Dit heeft er toe geleid dat ook moskeeën, aldus alle drie organisaties, meer open zijn geworden om het onderwerp radicalisering te bespreken. Sindsdien, zo geven de drie organisaties aan, komt het thema radicalisering regelmatig terug in de vrijdagpreek.

6.4.3 Gedrag

Naast de eerder genoemde kennis overdracht en attitudeveranderingen is het ook de bedoeling dat de trainers en ouders, door middel van het aanbieden van concrete handelingsperspectieven, het geleerde daadwerkelijk in de praktijk brengen. Hieronder bespreken wij op welke aspecten de projecten hieraan hebben bijgedragen.

Ouders

- **Toename alertheid**

De ouders die wij hebben gesproken, zeiden zich meer bewust te zijn van de mogelijke (verdachte) achtergronden van bepaalde gedragsveranderingen bij hun kind. Zij hebben aangegeven alerter te zijn op deze veranderingen, met name als het gaat om religieuze ontwikkelingen bij hun kinderen. Deze ouders zeiden vóór de bijeenkomst met name trots te zijn wanneer hun kinderen zich in de islam verdiepen, maar zich door de bijeenkomst te realiseren dat er ook gevaren bestaan wanneer hun kinderen zich opeens intensief verdiepen in het geloof. De aanwezige ouders bij de bijeenkomsten waren veelal laagopgeleid. De bijeenkomst heeft hun in staat gesteld meer alert te zijn op het signaleren van gedrag(sveranderingen) bij hun kinderen.

- **Delen van kennis**

Uit de gesprekken met de ouders is gebleken dat ouders na de bijeenkomst meer dan voorheen met anderen (familie, de buurvrouw, vrienden) over het thema praten. Zij delen de kennis die zij opgedaan hebben en bespreken hun zorgen.

Trainers/sleutelpersonen

De meeste trainers en sleutelpersonen waren al actief op het gebied van preventie van radicalisering voordat ze betrokken waren bij de projecten. Zij zijn ook van plan actief te blijven, voornamelijk door het delen van kennis. De meesten zeggen dat zij met hun achterban in gesprek zijn gebleven over het onderwerp. Een aantal van hen zegt dagelijks discussies te voeren, en regelmatig vragen te ontvangen over het onderwerp. Om deze discussies te kunnen voeren en de vragen te kunnen beantwoorden, maken ze gebruik van de kennis die zij opgedaan hebben tijdens hun training.

6.5 Borging

Alle bevroegde sleutelpersonen en trainers zeggen actief te willen blijven op het gebied van preventie van radicalisering. Dit willen zij voornamelijk vormgeven door het verder delen van hun kennis over het onderwerp en verder te discussiëren met de achterban. De trainers en sleutelpersonen zijn van goede wil om actief te blijven, maar zijn er grenzen aan hun tijd, kennis en middelen om de plannen uit te voeren. Het kader zou dus ondersteund moeten worden, aldus de sleutelpersonen. Tijdens de projecten van de drie organisaties zijn de sleutelpersonen maar in beperkte mate voorgelicht over de mogelijkheden om de aandacht voor het thema radicalisering ook na afloop van de projecten te borgen.

Voor de borging van de resultaten van het project zeggen de trainers en sleutelpersonen dat zij meer ondersteuning zouden willen ontvangen vanuit de gemeenten waarin zij actief zijn. Zij zijn van mening dat gemeenten meer zouden moeten samenwerken met lokale (zelf)organisaties. Er zouden allianties gevormd moeten worden en er zou regelmatig overleg moeten plaats vinden. Op deze manier wordt de gemeente beter geïnformeerd over wat er speelt in de lokale gemeenschap en is de gemeente beter benaderbaar voor vragen vanuit de gemeenschap.

IOT en SMN hebben voor de borging van de resultaten van de projecten een handreiking opgesteld, waarin de ervaringen van de projecten zijn gebundeld. Om de opgedane kennis te delen, is deze handreiking verspreid in het netwerk en onder gemeenten. CMO ontwikkelt momenteel samen met de VU een opleiding voor imams. Zij hebben echter geen handreiking opgesteld en, zoals we al eerder concludeerden, was men van oordeel dat het kader niet in staat is zelf trainingen te geven. Het lijkt aannemelijk dat hiermee de borging van de resultaten van het CMO project onder druk komt te staan.

6.6 Versterken van de weerbaarheid

De projecten hadden als doel de weerbaarheid van de gemeenschap te versterken. In de projecten is vooral aandacht besteed aan kennis overdracht en aan het bespreekbaar maken van het thema radicalisering.

- Kennis van de gemeenschap is versterkt

Voor veel aanwezigen van de voorlichtingsbijeenkomsten was de bijeenkomst een eerste kennismaking met het onderwerp. De kennis die aanwezigen al bezitten over het onderwerp krijgen zij doorgaans via tv en internet, waardoor een vertekend beeld kan ontstaan over wat radicalisering inhoudt. Tijdens de bijeenkomst is meer objectieve en wetenschappelijk kennis over radicalisering gedeeld. Ouders hebben daardoor een genuanceerder beeld gekregen.

- Het thema is bespreekbaar gemaakt

Sleutelpersonen en trainers zeggen dat het onderwerp is doorgedrongen in hun gemeenschap. Men is bereid om erover te praten, en er is minder sprake van een taboe. Dat blijkt ook uit de grote belangstelling voor de voorlichtingsbijeenkomsten. Vroeger hadden ouders een ontkennende houding ('mijn kind doet dat niet, ik wil er niks over horen'). Na de bijeenkomst zeggen ouders dat het belangrijk is dat zij en de gemeenschap alert zijn op het gedrag van jongeren. Ook is er bij de aanwezigen een zekere mate van bewustwording met betrekking tot de gevaren van radicalisering bereikt. Zoals een trainer zegt: 'Met één bijeenkomst kan je de wereld niet veranderen. Maar het proces van bewustzijn is ge-

land.’ Zoals eerder aangegeven, wordt het onderwerp ook meer besproken in moskeeën. Regelmatig komt in de vrijdagpreek van de imams het onderwerp ter sprake. De moskeebezoekers krijgen op deze manier mee dat ook imams ermee bezig zijn.

Behoeftte aan vervolg

Wat duidelijk bij de ouders en bij de sleutelpersonen/trainers naar voren komt tijdens het project, is behoefte aan een vervolg. Sleutelpersonen hebben behoefte aan verdieping en meer concrete handvatten wat betreft het herkennen van signalen en het gesprek aangaan met jongeren. Voor veel ouders betekenden de bijeenkomsten een eerste confrontatie met radicalisering. Bij hen bestaat de behoefte om nog een keer samen te komen, onder andere om concrete handvatten aangereikt te krijgen om het thema met hun kinderen te kunnen bespreken en om meer zicht te krijgen op de leefwereld van hun kinderen. Bij een tweede bijeenkomst kan waarschijnlijk een diepere discussie gevoerd worden en kunnen meer handelingsvaardigheden aangereikt worden. Ouders zouden vooral handvatten willen ontvangen om meer grip te krijgen op het socialmediagebruik van hun kinderen. Volgens eigen zeggen hebben zij te weinig zicht op de activiteiten van hun kinderen op internet, welke contacten zij daar hebben en maken zij zich daar zorgen over. Tijdens de bijeenkomsten is wel regelmatig ingegaan op de gevaren van social media. Benoemd werd dan het belang dat ouders meer zicht krijgen op het online gedrag van hun kinderen, maar er werden geen duidelijke handelingsperspectieven aangereikt (hoe kan je daar meer zicht op krijgen en voorkomen dat jongeren verkeerde sites raadplegen?).

Samenvattend kunnen we concluderen dat de drie projecten een groot aantal mensen bereikt hebben in verschillende lagen van de Turkse en Marokkaans-Nederlandse gemeenschap. Er zijn ouders bereikt, jongeren, sleutelpersonen, imams en moskeebestuurders. Bij deze groepen zien wij vooral een effect op het kennis- en attitudeniveau. De bereidheid om over het onderwerp te praten is toegenomen, men erkent dat radicalisering een probleem is dat iedereen aangaat. Op het niveau van gedrag zijn minder effecten zichtbaar. De projecten betekenen een belangrijke eerste stap in een lang proces van kennis-toename, bewustwording van de eigen verantwoordelijkheden, de intentie om radicalisering in de eigen gemeenschap aan te pakken tot het ook daadwerkelijk aanpakken van radicalisering. Er zijn kleine stapjes gezet met betrekking tot kennis en bewustwording, maar er moeten meer en grotere stappen gezet worden alvorens we kunnen spreken van weerbare gemeenschappen die een bijdrage kunnen leveren aan het tegengaan en aanpakken van radicalisering.

Stappen die niet altijd even makkelijk te zetten zijn, zo is ook gebleken in de periode dat de drie organisaties hun projecten uitvoerden. Politiek-maatschappelijke ontwikkelingen werden door alle drie organisaties genoemd als belangrijke factoren die van invloed zijn geweest op de wijze waarop de projecten zijn uitgevoerd en de resultaten die zijn behaald. Met name vanuit het IOT is regelmatig gewezen op de ontwikkelingen in Turkije en binnen de Turks-Nederlandse gemeenschappen in Nederland die een groeiend nationalistisch sentiment tot gevolg zouden hebben. Een aantal trainers van het IOT zegt een groter gevaar te zien in de groeiende nationalistische gevoelens bij jongeren dan in radicalisering. Zoals een trainer opmerkt: ‘Ik zie meer gevaar in het nationalistisch jihadisme dan in het religieus jihadisme.’ Het gevaar hiervan is dat zij zich steeds meer afkeren van de Nederlandse samenleving, en onder andere door de ervaren discriminatie en uitsluiting geen toekomst meer voor zichzelf zien in Nederland. Een trainer zegt in dit verband ook dat hij van mening is dat de Turks-Nederlandse gemeenschap meer bezig is met andere zaken (zoals de politieke en maatschappelijke situatie in Turkije), waardoor het onderwerp radicalisering op de tweede plaats komt.

6.7 Terugkijkend

Terugkijkend op het gehele proces had het ministerie bij de start van de projecten nauwer betrokken moeten zijn om de plannen van de organisaties te concretiseren. Dit zou de diepgang van de projecten ten goede gekomen zijn. Daarnaast zou met de concretiseringsslag ook meer tegemoet gekomen zijn aan de wensen van ouders, sleutelpersonen, imams en moskeebestuurders om meer concrete handelingsperspectieven aangereikt te krijgen.

Bijlage 1

Bijlage 1 – Dataverzameling per organisatie

Dataverzameling SMN

- Wij hebben de startconferentie van SMN bijgewoond om kennis te nemen van de plannen van SMN, om deze plannen vervolgens te kunnen toetsen aan de theorie.
- Er zijn drie trainingen voor sleutelpersonen bijgewoond (één algemene training, en twee verdiepende trainingen). Dit om in beeld te brengen uit welke elementen de training bestond, welke begrippen behandeld zijn en de mate van betrokkenheid van de deelnemers te beoordelen.
- Daarnaast zijn er vijf voorlichtingsbijeenkomsten voor ouders bijgewoond (dit waren bijeenkomsten gericht op zowel vaders als moeders). Tijdens deze bijeenkomsten is gelet op de thema's die aan bod zijn gekomen, de wijze van informatie overbrengen, discussie punten en de mate waarin het publiek anticipeerde. Na afloop van de bijeenkomsten zijn een aantal deelnemers bevraagd, met hen is besproken hoe zij de bijeenkomsten beoordelen en hoe ze van plan zijn de kennis van de bijeenkomst toe te passen in hun dagelijkse leven.
- Er is daarnaast een digitale vragenlijst uitgezet onder de sleutelpersonen van SMN. Met deze vragenlijst is een beeld verkregen van de ervaringen van de sleutelpersonen met zowel de training als de (indien van toepassing) georganiseerde voorlichtingsbijeenkomst. Er zijn 47 sleutelpersonen die de vragenlijst hebben ingevuld.
- Er zijn tien interviews met sleutelpersonen afgenomen (er is hierbij gezorgd voor een goede verdeling tussen de achterbannen van de sleutelpersonen: bekeerlingen/moeders/vaders/salafisten). In deze interviews zijn wij dieper ingegaan op de ervaringen met de voorlichtingsbijeenkomsten. Ook is gevraagd hoe zij van plan zijn actief te blijven als sleutelpersoon, en wat ze daarbij nodig hebben van gemeenten.
- Om in beeld te krijgen hoe SMN van plan is om, samen met het netwerk van sleutelpersonen, de effecten van het project te borgen, hebben wij de slotbijeenkomst van SMN bijgewoond. Tijdens deze bijeenkomst hebben wij een deel van ons onderzoek gepresenteerd.

Dataverzameling CMO

- Om een beeld te krijgen van de thema's van de debatten, de sfeer en de mate van betrokkenheid van de deelnemers zijn er vier regionale en lokale debatten bijgewoond.
- Om zicht te krijgen in de behandelde onderdelen van de training en de reacties van de deelnemers daarop, is er één train-de-trainer bijeenkomst bijgewoond¹⁷.
- Er is een digitale vragenlijst uitgezet onder de aanwezigen van de train-de-trainer bijeenkomst om de ervaringen met deze training te achterhalen en in beeld te krijgen hoe zij de kennis van de training van plan zijn in te zetten. Er zijn vijf vragenlijsten ingevuld.
- Daarnaast zijn er drie voorlichtingsbijeenkomsten voor moskeebezoekers bijgewoond om na te gaan welke onderwerpen zijn behandeld, hoe deze zijn overgebracht, en hoe de discussie met de aanwezigen verliep. Om zicht te krijgen in het oordeel van de deelnemers en in hoeverre de bijeenkomst heeft bijgedragen aan vermeerdering van hun kennis en een attitude verandering, is na afloop een aantal deelnemers bevraagd.
- Tijdens de bijeenkomsten zijn evaluatieformulieren uitgedeeld onder de aanwezigen. Hierin is gevraagd in hoeverre hun kennis is vergroot, wat voor hun de belangrijkste boodschap is van de bijeenkomst, wat zij van plan zijn te doen met de opgedane kennis en of zij behoefte hebben aan vervolg. Er zijn 158 evaluatieformulieren ingevuld.
- Om dieper in te kunnen gaan in de ervaringen van de imams en moskeebestuurders van de training, en om te vragen op welke manier zij van plan zijn de kennis van de training in de praktijk toe te passen, zijn interviews afgenomen met vijf imams en vijf moskeebestuurders.
- Er zijn drie interviews afgenomen met koepelorganisaties, om in beeld te krijgen in hoeverre de aanpak tegen radicalisering wordt opgepakt vanuit koepelorganisaties. Er is gesproken met een Marokkaanse, een Turkse en een Surinaamse koepelorganisatie.

¹⁷ CMO heeft aangegeven dat het in verband met de gevoeligheid van het thema niet mogelijk was voor ons om aanwezig te zijn bij de trainingen voor imams en moskeebestuurders.

Dataverzameling IOT

- Er is een digitale vragenlijst uitgezet onder de trainers om een beeld te krijgen van hun ervaringen met de training en over de bijeenkomst die zij van plan zijn te organiseren. Er zijn 18 trainers die de vragenlijst hebben ingevuld.
- Ook zijn er zes lokale bijeenkomsten bijgewoond, om inzicht te krijgen in het volgende: welke onderwerpen worden behandeld, op welke manier wordt de informatie overgebracht, in welke mate participeren de aanwezigen en welke vragen stellen zij. Ook bij deze bijeenkomsten is na afloop een aantal deelnemers bevraagd, met hen is besproken of de bijeenkomst heeft bijgedragen aan vermeerdering van hun kennis en aan attitude verandering.
- Om de ervaringen van de trainers met hun bijeenkomsten in beeld te krijgen, en om te vragen op welke manier zij van plan zijn in de toekomst actief te blijven met het thema radicalisering, zijn er interviews afgenomen bij tien trainers (hierbij is gezorgd voor een mooie verdeling tussen de aangesloten koepelorganisaties).
- Ten slotte hebben wij de slotbijeenkomst bijgewoond om zicht te krijgen in de ervaringen van de trainers met het project en de georganiseerde bijeenkomsten.

Bijlage 2

Bijlage 2 – Onderzoeksinstrumenten

B2.1 Topiclijst doelgroep gesprekken

U heeft net een bijeenkomst bijgewoond, wij willen u nu graag wat vragen stellen over wat u hier geleerd heeft en wat u verwacht met deze informatie te gaan doen.

Kennis/inzicht

1. Heeft u veel informatie gehoord over radicalisering wat u nog niet wist?
Zo ja, welke informatie?
2. Heeft u informatie gekregen over de rol van ouders op radicalisering?
Zo ja, welke informatie?
3. Kon u de informatie van de bijeenkomst goed begrijpen?

Handelen/gedrag

4. Heeft u meer geleerd over het signaleren van radicalisering?
Zo ja, wat?
5. Heeft u dingen geleerd die u met uw kinderen gaat bespreken?
Zo ja, wat gaat u met uw kinderen bespreken?
6. Heeft u dingen geleerd die u in uw gezin/opvoeding gaat gebruiken?
Zo ja, welke informatie?
7. Gaat u de informatie die u heeft geleerd, gebruiken in uw dagelijkse leven? Zo ja, op welke manier?

Sociale media

8. Sociale media en internet spelen een belangrijke rol bij radicalisering. Weet u wat uw kinderen doen op internet? Spreekt u wel eens met uw kind/kinderen over hun internetgedrag, in relatie tot radicalisering? Heeft u meer behoefte aan kennis over social media gebruik van uw kind? Waarover zou u meer willen weten?

Algemeen

9. Wat vindt u van de trainer/spreker?
10. Waar heeft u het meeste aan gehad?
11. Wat heeft u gemist?

B2.2 Observatielijst bijeenkomsten

1. Feitelijke informatie vooraf (omschrijf de bijeenkomst aan de hand van de volgende onderwerpen)

- i. Doelgroep (leeftijd, sexe, maatschappelijke activiteiten)
- ii. Doelstellingen bijeenkomst
- iii. Sprekers/voorlichters/trainers
- iv. Aantal deelnemers/aanwezigen
- v. Locatie en duur van de bijeenkomst

2. Feitelijke beschrijving inhoud en verloop van de bijeenkomst (beschrijf de thema's die in de bijeenkomst aan de orde zijn gekomen aan de hand van de volgende indeling)

Kennis:

- a. Wat is radicalisering
 - i. Algemene definitie
 - ii. Diverse stadia
 - iii. Uitingsvormen
- b. Oorzaken van radicalisering:
 - i. Bij jongeren zelf
 - ii. Bij ouders
 - iii. In bredere sociale omgeving
 - iv. Radicalisering en internet

- c. Herkennen van signalen:
 - i. Om welke signalen gaat het
 - ii. Hoe herken je deze
- d. Bespreekbaar maken van signalen
 - i. Bespreekbaar maken met jongeren
 - ii. Bespreekbaar maken met relevante derden in omgeving
- e. Tegenargumenten aanleveren/daadwerkelijk het gesprek aangaan:
 - i. Religieuze tegenargumenten
 - ii. Seculiere/maatschappelijke tegenargumenten
 - iii. Persoonlijke tegenargumenten
- f. Preventie
 - i. Algemene generieke preventie
 - ii. Specifieke preventie gericht op risicogroepen
- g. Mogelijkheden voor hulpverlening/ondersteuning:
 - i. Landelijk
 - ii. Lokaal

Attitude:

- h. Toewerken naar positieve houding doelgroep mbt anti-radicaliseringsacties
- i. Gedragsopties aanreiken
- j. Inbedden in niet autoritaire opvoedstijl.

3. Sfeer bijeenkomst (omschrijf de sfeer van de bijeenkomst en denk daarbij aan de volgende termen):

- I. Rustig of juist een fel debat
- II. Politiek/maatschappelijke context wel/niet aan de orde gekomen (op welke wijze, indien wel)
- III. Mate van actieve betrokkenheid aanwezigen
- IV. Nadruk op thema radicalisering sec en/of nadruk op bredere thema's als vervreemding/discriminatie

4. Beoordeling waarde/opbrengst bijeenkomst aan de hand van de doelstellingen:

- I. Geef je eigen oordeel over de mate van doelbereik (voor elke doelstelling)
- II. Vraag het aan de organisatie
- III. Vraag het aan enkele deelnemers
- IV. Motiveer je antwoorden

B2.3 (digitale) Vragenlijst voor sleutelpersonen SMN, aanwezigen train-de-trainer bijeenkomst CMO en trainers IOT

1. Kunt u aangeven in hoeverre u het eens bent met de volgende stellingen? Legenda: 1 = eens, 2=neutraal, 3=oneens, 4=weet niet

Nr	Stelling	1	2	3	4
1	Ik heb nieuwe dingen geleerd over oorzaken van radicalisering				
2	Ik heb nieuwe dingen geleerd over verschijningsvormen van radicalisering				
3	Ik heb nieuwe dingen geleerd over wat je kan doen om radicalisering bespreekbaar te maken				
4	Ik ben na de training goed in staat om anderen te trainen/voor te lichten				

2. Kunt u hieronder in uw eigen woorden aangeven wat voor u de belangrijkste boodschap/les is geweest van de training die u heeft gevolgd?

3. U gaat in de komende maanden een aantal bijeenkomsten organiseren. Voor wie/welke doelgroepen wilt u bijeenkomsten organiseren? (meerdere antwoorden mogelijk)

- ☐ Vaders
☐ Moeders
☐ Jongeren
☐ Imams
☐ Moskeebestuurders
☐ Bestuurders andere organisaties
☐ Lokale sleutelpersonen

- ☐ Anders, namelijk

4. Kunt u hieronder kort aangeven/motiveren waarom u voor deze doelgroep(en) kiest?

5. Kunt u hieronder in uw eigen woorden aangeven wat u denkt te bereiken bij/met deze doelgroep?

6. Kunt u hieronder aangeven in hoeverre u het eens bent met de volgende stellingen?

(Legenda: 1 = eens, 2=neutraal, 3=oneens, 4=weet niet)

Nr	Stelling	1	2	3	4
1	Ik verwacht veel interesse voor de trainingen die ik ga verzorgen				
2	Ik verwacht tijdens de trainingen die ik ga organiseren, veel weerstand bij de aanwezigen om met mij over radicalisering te praten				
3	Ik verwacht dat de personen die bij mijn trainingen aanwezig zijn, na afloop enthousiast zijn om zelf bijeenkomsten te organiseren over radicalisering				
4	Ik ben van plan ook na het project van IOT actief te blijven om radicalisering tegen te gaan				

7. Kunt u uw antwoorden op bovenstaande stellingen toelichten?

B2.4 Topiclijst voor gesprekken sleutelpersonen SMN¹⁸

Introductie

In opdracht van het ministerie van SZW voeren wij een evaluatie uit van het project van SMN 'Weerbaarheid tegen jihadistische radicalisering'. U heeft een voorlichtingsbijeenkomst voor ouders georganiseerd in het kader van dit project. Wij zouden in dit gesprek graag uw ervaringen bespreken wat betreft deze bijeenkomst. Het gesprek duurt ongeveer 30 minuten.

Algemene informatie sleutelpersoon en bijeenkomst

1. Naam sleutelpersoon
2. Doelgroep bijeenkomst (vaders/moeders)
3. Aantal deelnemers
4. Eventuele samenwerking met welke (lokale) organisatie
5. Hoe zijn de deelnemers geworven?
6. Locatie bijeenkomst

Inhoud bijeenkomst

7. Welke kennis is er behandeld tijdens de bijeenkomst? Wat is de belangrijkste boodschap/het doel?
8. Hoe wordt de informatie gebracht? (gekoppeld aan islam/gekoppeld aan discriminatie en uitsluiting/gekoppeld aan eigen verantwoordelijkheid/de informatie wordt voorzichtig gebracht/of direct).
9. Denkt u dat door deze bijeenkomst het onderwerp radicalisering bespreekbaar geworden is/dat het uit de taboesfeer is gehaald?

Reacties/houding ouders

10. Hoe reageerden de ouders op de inhoud/op de spreker? Hoe was de sfeer?
11. Was er sprake van weerstand om radicalisering te bespreken?
12. Was er behoefte aan vervolg bij aanwezigheid?
13. Kon u uw kennis/informatie goed overbrengen?

Handelingsvaardigheid ouders

14. Op welke manier gaan de deelnemers de kennis van deze bijeenkomst gebruiken in hun dagelijkse leven/in de omgang met hun kinderen denkt u? (Zijn de ouders na deze bijeenkomst in staat om hun kinderen beter te begeleiden/ondersteunen?)
15. Is er informatie gedeeld over doorverwijzen naar verdere hulp en ondersteuning?

Knelpunten/succesfactoren

16. Wat zijn volgens u de belangrijkste knelpunten om een voorlichtingsbijeenkomst voor ouders rondom radicalisering te organiseren?
17. En wat zijn volgens u de belangrijkste succesfactoren?

¹⁸ De topiclijsten voor de gesprekken van de trainers van IOT, en voor de gesprekken met de imams en moskeebestuurders van CMO zijn op deze topiclijst gebaseerd.

Borging/debat in de gemeenschap

18. Ontvangt u signalen uit de gemeenschap dat de weerbaarheid/kennis met betrekking tot radicalisering versterkt is? Hoe merkt u dat?
19. Wat merkt u van de aandacht/het project van SMN in de gemeenschap?
20. Is er een debat gaande in de gemeenschap met betrekking tot radicalisering?
21. Heeft de aandacht van SMN tot nieuw bewustzijn geleid met betrekking tot radicalisering?
22. Leeft het onderwerp in de gemeenschap/zijn er personen of organisaties opgestaan die verder willen met dit onderwerp?

Rol sleutelpersoon

23. Bent u van plan om na dit project actief te blijven om radicalisering tegen te gaan? Op welke manier?
24. Wat heeft al gedaan met de kennis sinds training?
25. Weet de gemeenschap u te vinden met vragen?
26. Hoe denkt u dat het debat over dit onderwerp er over een jaar uitziet?
27. Wat betreft borging van het project, wat heeft u daarvoor nodig van gemeenten?

REGIOPLAN
BELEIDSONDERZOEK

Regioplan
Jollemanhof 18
1019 GW Amsterdam
T +31(0)20 531 53 15
www.regioplan.nl